

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Διπλωματική εργασία:

**«Κοινωνική και Πολιτική Ληστεία στην Κρήτη:
Η Μαρτυρία του Καπετάν Μανώλη Μπαντουβά.»**

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια:
Μαρία Πάντη
Α.Μ. 13.

Τριμελής επιτροπή:
Νίκος Βαφέας (επιβλέπων καθηγητής)
Άρης Τσαντηρόπουλος
Γιάννης Κουμπουρλής

Ρέθυμνο, 2013.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
1. ΜΕΘΟΔΟΣ – ΕΝΝΟΙΕΣ – ΤΕΚΜΗΡΙΟ.	8
1. 1. ΜΕΘΟΔΟΣ.....	8
1. 2. ΈΝΝΟΙΕΣ.....	9
1. 3. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕΘΟΔΟΥ.	10
1. 4. ΤΟ ΤΕΚΜΗΡΙΟ.	13
1. 4. 1. Το ύφος της αφήγησης.	13
1. 4. 2. Η γλώσσα και η φωνητική της αφήγησης.....	14
1. 4. 3. Η αφήγηση.....	15
1. 4. 4. Η δομή της αφήγησης.	19
2. ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ	23
2. 1. Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ Ο ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΠΑΝΤΟΥΒΑΚΗΣ (ΤΕΛΗ 19ΟΥ ΚΑΙ ΑΡΧΕΣ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ).	23
2. 2. «Ο ΜΠΑΝΤΟΥΒΑΣ, Ο ΜΠΑΝΤΟΥΒΑΣ, Ο ΜΠΑΝΤΟΥΒΑΣ».	28
2. 3. ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ.....	32
2. 4. ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1922-1940.....	37
2. 5. ΚΑΤΟΧΗ 1941-1943.....	43
2. 6. ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ 1943-1944.	53
2. 7. ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ 1945-1947.	59
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	67
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....</i>	<i>70</i>
<i>ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</i>	<i>73</i>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος της μελέτης είναι η ιστορικο-κοινωνιολογική ανάλυση των απομνημονευμάτων του καπετάν Μανώλη Μπαντουβά, ενός ολιγογράμματος κτηνοτρόφου από τον νομό Ηρακλείου Κρήτης, καπετάνιου και οπλαρχηγού κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, ο οποίος πρωταγωνίστησε στην εδραίωση της εθνικής αντίστασης στην Κρήτη και μετά τον πόλεμο πρωτοστάτησε στη δίωξη των κομμουνιστών στο νησί. Στη μαρτυρία του αφηγείται τα συμβάντα όπως τα έζησε και τα αντιλήφθηκε και επικεντρώνεται στην περιγραφή των γεγονότων της εθνικής αντίστασης, αφού έχει αναφερθεί σε μια σειρά κινημάτων, απέναντι στα οποία ανάλογα με τις συγκυρίες κράτησε διαφορετική στάση. Ο χρονικός άξονας του περιεχομένου των απομνημονευμάτων του ξεκινά από τη γέννησή του το 1897 και φτάνει μέχρι τη στιγμή της αφήγησης και μαγνητοφώνησης της μαρτυρίας του από τον ηρακλειώτη φιλόλογο Αντώνη Σανουδάκη. Η μαγνητοφώνηση των απομνημονευμάτων ξεκίνησε στις 28 Ιουλίου 1977 και διήρκεσε έως τις 19 Αυγούστου 1977. Ο Αντώνης Σανουδάκης γράφει, στην εισαγωγή του βιβλίου, ότι επισκεπτόταν καθημερινά τον ογδονταενάχρονο Μανώλη Μπαντουβά στο σπίτι του στις Πατέλες Ηρακλείου και δούλευαν γύρω στις 10-12 ώρες τη μέρα συζητώντας και ξεφυλλίζοντας το αρχείο του καπετάνιου για την Εθνική Αντίσταση.¹ Τα απομνημονεύματα εκδόθηκαν από τις εκδόσεις «Κνωσός» το 1979 και προκάλεσαν αντιδράσεις, οι οποίες έφτασαν μέχρι τα δικαστήρια, όπου εξετάστηκαν δεκατρείς υποθέσεις, και για μία από αυτές υπήρξε καταδίκη, η οποία αναιρέθηκε από τον Άρειο Πάγο.² Ο αφηγητής απεβίωσε το Νοέμβριο του 1984 σε ηλικία ογδόντα επτά χρονών.

Μέσω της ανάγνωσης των απομνημονευμάτων, γίνεται φανερό ότι ο Μανώλης Μπαντουβάκης αρχικά παρουσιάζει τον εαυτό του ως αγωνιστή και εκδικητή των Ελλήνων απέναντι στους Τούρκους και υποστηρίζει ότι έγινε γνωστός στην τοπική κοινωνία της υπαίθρου του νομού Ηρακλείου ως «Μπαντουβάς». Το

¹ Βλ. Αντώνης Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς. Ο αρχηγός της Εθνικής Αντίστασης Κρήτης. Τα πολεμικά του απομνημονεύματα*, Κνωσός, Αθήνα, 1979, σ. 13.

² Ο Α. Σανουδάκης μετά την πρώτη προσπάθεια καταγραφής των απομνημονευμάτων ενός οπλαρχηγού της αντίστασης, συνέχισε να παίρνει συνεντεύξεις από αγωνιστές και να εκδίδει τις αφηγήσεις τους (μετά από μια σύντομη περιήγηση στο διαδικτυο εντόπισα συνολικά δεκαοχτώ). Μετά την έκδοση των απομνημονευμάτων του καπετάν Μπαντουβά ακολούθησε η έκδοση των απομνημονευμάτων του καπετάν Αδάμη Κρασανάκη, στην οποία μας πληροφορεί ότι σχετικά με την προηγούμενη έγιναν δεκαπέντε δίκες (δεκατρείς πρωτόδικες, ένα εφετείο και μια αναίρεση στον Άρειο Πάγο). Βλ. Αντώνη Σανουδάκη, *Καπετάν Αδάμη Κρασανάκη. Βήματα Λευτεριάς*, Κνωσός, Αθήνα, 1981, σ. 18.

1916 έγινε οπαδός του Βενιζέλου και ενώ υπηρετούσε ως στρατιώτης αντιστάθηκε στο κίνημα των Επιστράτων. Πολέμησε στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, όπου τραυματίστηκε και γνώρισε προσωπικά τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Το 1920 με την νίκη του βασιλιά Κωνσταντίνου στις εκλογές λιποτάκτησε από τον στρατό, αλλά τελικά πήγε και πολέμησε στο μικρασιατικό μέτωπο. Όταν γύρισε στην Κρήτη το 1922, οργάνωσε την περιουσία του στην ύπαιθρο και το 1924 μετέβη στην πόλη του Ηρακλείου, όπου ασχολήθηκε με το εμπόριο ζώων και την επισκευή μουσουλμανικών σπιτιών, τα οποία πουλούσε με πίστωση η Προσφυγική Τράπεζα σε ιδιώτες.

Το 1935 συμμετείχε στο δημοκρατικό πραξικόπημα των βενιζελικών, κι ας ήταν, όπως υποστηρίζει στα απομνημονεύματά του, αντίθετος με την πραγματοποίησή του. Όταν το κίνημα απέτυχε, διαπραγματεύτηκε και συνεργάστηκε με εκπρόσωπο της τοπικής εξουσίας ώστε να εξασφαλίσει την ελευθερία του. Κατά την πολιτική τομή της δικτατορίας του Μεταξά το 1936, έγινε υποστηρικτής του και ανέλαβε να φυγαδεύσει τους αντιδικτατορικούς επαναστάτες του κινήματος του 1938 στα Χανιά. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν μία από τις ηγετικές μορφές του αντιστασιακού αγώνα: τότε άρχισαν να τον προσφωνούν «καπετάν»³ Μπαντουβομανώλη και επικηρύχθηκε από τους Γερμανούς. Ο Μπαντουβάς υποστηρίζει ότι, μέχρι τον Μάιο του 1943, συνεργαζόταν αρμονικά με τους κομμουνιστές, αλλά, από εκεί και έπειτα, διαχώρισε τη θέση του από τη δικιά τους, γιατί όπως λέει: «οι κουμμουνιστές ετότε αρχινήξανε να δίδουνε καθαρώς πολιτική χροιά στο κίνημα»⁴.

Τον Νοέμβριο του 1943 μετέβη στη Μέση Ανατολή, όπου εκεί, τον Απρίλιο του 1944 συμμετείχε στην καταστολή των κινημάτων στο στρατό και στον στόλο και τον Οκτώβριο του 1944 κατάφερε μετά από πολλές προσπάθειες, όπως υποστηρίζει, να επιστρέψει στην Κρήτη, όπου ανέλαβε την αρχηγία της οργάνωσης Ε.Ο.Κ. (Εθνική Οργάνωση Κρήτης). Κατά την μεταπολεμική περίοδο, ο ίδιος υποστηρίζει ότι προσπαθούσε με κάθε τρόπο να προστατέψει τους αριστερούς συναγωνιστές του από τις διωκτικές αρχές του κράτους. Όμως, όταν του ζητήθηκε από πρόσωπα της

³ Σύμφωνα με τον Ντομνίκ Εντ, «ο όρος καπετάνιος έλκει την καταγωγή του από την παράδοση των ένοπλων της περιόδου της τουρκοκρατίας, της ελληνικής επανάστασης και την παράδοση των ληστρικών ομάδων» βλ. Ντομνίκ Εντ, *Les Kapetanios, Εξάντας*, Αθήνα, 1970, σ. 16, και σύμφωνα με τον Νίκο Μαραντζίδη, είναι ενδεικτικός του ηγέτη ένοπλης ομάδας αντρών, η οποία δεν αποτελεί μέρος του επίσημου στρατού. Βλ. Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006, [2005], σ. 29, (η χρονολογία μέσα στην αγκύλη αναφέρεται στην πρώτη έκδοση του έργου).

⁴ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π.π., σ. 296.

τοπικής αυτοδιοίκησης να καταστείλει τη δράση των αριστερών ανταρτών, που το 1947 είχαν βγει στα βουνά της Κρήτης, δέχτηκε την καινούρια του αποστολή και αφοσιώθηκε επιτυχώς στην επιτέλεσή της.

Στην παρούσα εργασία αυτό που πρωτίστως απασχολεί είναι η διαδικασία παραγωγής του λόγου και των νοημάτων του υποκειμένου. Δηλαδή, υπό ποιες συνθήκες διαμορφώθηκε ο λόγος του (αυτός που αναφέρεται σε συμβάντα του παρελθόντος και αυτός που εκφωνείται στο παρόν της αφήγησης), ποιες μορφές πήρε το κοινωνικό φαινόμενο στο οποίο εντάσσεται η δράση του, με ποιους τρόπους αλλάζει μορφές και ποιες λειτουργίες επιτελεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για να ερμηνευθεί το κείμενο, για να αποκατασταθεί η πραγματικότητά του και να επιτευχθούν οι στόχοι της εργασίας έχουν να κάνουν με τις εννοιολογικές κατηγορίες της ιστορικής και πολιτικής κοινωνιολογίας, σύμφωνα με τον τρόπο που αυτή έχει προσεγγίσει τα φαινόμενα της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων, τα οποία εκδηλώνονται σε κοινωνίες που βρίσκονται στο στάδιο της μετάβασης από τις παραδοσιακές μορφές κοινωνικής συγκρότησης προς τις σύγχρονες.

Τα απομνημονεύματα του Μπαντουβά αποτελούν το τεκμήριο και η ανάλυση του λόγου του είναι ο στόχος της εργασίας για την επίτευξη του οποίου το τεκμήριο αντιμετωπίζεται ως παράγωγο διαδικασιών που διενεργήθηκαν σε συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις και σε συσχέτισμό με τις εννοιολογικές κατηγορίες, οι οποίες πηγάζουν από τη θεωρία του Hobsbawm για την «κοινωνική ληστεία»⁵, από τον αντίλογο του Blok στη θεωρία του Hobsbawm, από τον οποίο προκύπτει η έννοια της «πολιτικής ληστείας»⁶ και από την απάντηση του Hobsbawm στον επικριτή του⁷. Η εργασία εντάσσεται στα πλαίσια μελέτης των κοινωνικών κινημάτων, και ειδικότερα αυτών που έχουν χαρακτηριστεί ως «πρωτόγονα» ή «αρχαϊκά» κινήματα, γιατί δεν στοχεύουν στην μελλοντική αλλαγή της κοινωνίας, καθώς τα πρότυπα της δράσης τους είναι προσανατολισμένα και συνδεδεμένα με αξίες του παρελθόντος.

Στην εργασία καταβάλλεται προσπάθεια να ριχτεί φως στο κείμενο με την διατύπωση ερωτημάτων που δεν τίθενται από αυτό. Ο λόγος του καπετάν Μανώλη Μπαντουβά ερμηνεύεται με τους όρους της κοινωνικής και πολιτικής ληστείας, γιατί

⁵ Eric Hobsbawm, *Primitive rebels. Studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries*, The University Press, Manchester, 1963 [1959], και Eric Hobsbawm, *Ληστές*, Βέργος, Αθήνα, 1975 [1969].

⁶ Anton Blok, "The peasant and the brigand: Social banditry reconsidered", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 14, No. 4, (Sep., 1972), pp. 494-503.

⁷ Eric Hobsbawm, "Social bandits: Reply", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 14, No. 4, (Sep., 1972), pp. 503-505 και Eric Hobsbawm, *Ληστές*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2010, σ. 209-230.

αποτελούν τα εννοιολογικά εργαλεία τα οποία μπορούν να φωτίσουν μια συλλογικότερη θέαση της κοινωνίας. Στα απομνημονεύματά του ο καπετάν Μπαντουβάς αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στα κινήματα και τις συλλογικές δράσεις στις οποίες έλαβε μέρος, ηγήθηκε της εξάπλωσής τους ή της καταστολής τους κατά τη διάρκεια της ζωής του. Η αναφορά της λέξης «κινήματα» γίνεται από την πρώτη κιόλας σελίδα των απομνημονευμάτων, όπου ο αφηγητής περιγράφει τον λόγο που τον απέβαλαν από το σχολείο: «Εδημιουργούσα κινήματα στο σκολειό στα παιδιά να βγούμε στο βουνό»⁸.

Απώτερος στόχος της εργασίας είναι η κριτική αντιμετώπιση των κοινωνικών και ιδεολογικών φαινομένων τα οποία εντοπίζονται κατά τη διάρκεια της ανάλυσης. Είναι γνωστό ότι οι διαιρέσεις και οι διαμάχες μιας κοινωνίας καθρεφτίζονται σε φαινόμενα έντονης διαμαρτυρίας και παρανομίας, και, σήμερα, είναι πιο χρήσιμο από ποτέ να εξεταστούν οι μηχανισμοί και οι λειτουργίες, που οδηγούν τα άτομα ή τις συλλογικότητες σε ξεσπάσματα βίας και ανομίας και να ελεγχθεί η αποτελεσματικότητά τους. Επίσης, είναι θεμιτό να καταδειχθεί ότι η ωραιοποίηση κάποιων κοινωνικών φαινομένων, όπως αυτού της ένοπλης συλλογικής δράσης, και η υιοθέτηση κωδίκων συμπεριφοράς που κοιτούν στο παρελθόν επιβάλλεται να γίνεται κριτικά και έχοντας επίγνωση της ολότητας και της πολυπλοκότητας των φαινομένων. Το παρελθόν είναι πολυεπίπεδο, και όπως γράφει ο Χ. Φλάισερ «δεν παραμένει αμετάβλητο αλλά αλλάζει με βάση τα νέα ερωτήματα που θέτουμε, τις νέες ερμηνείες που αναζητούμε»⁹.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην μέθοδο, στις εννοιολογικές-θεωρητικές κατηγορίες και στο τεκμήριο. Σχολιάζονται οι τρόποι αντιμετώπισης του τεκμηρίου και τα προβλήματα που αυτοί ενέχουν και γίνεται η πρώτη φιλολογικού περιεχομένου επαφή με το τεκμήριο και τον ομιλούντα ή αφηγητή των απομνημονευμάτων. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να αναλυθεί και να ερμηνευθεί η μαρτυρία του υποκειμένου, η οποία χωρίζεται σε επτά υποκεφάλαια. Στο πρώτο υποκεφάλαιο περιγράφονται οι κοινωνικο-πολιτικές και ιδεολογικο-πολιτισμικές αλλαγές, που έλαβαν χώρα στον χώρο της ανατολικής Κρήτης κατά την περίοδο του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου και συνέβαλαν, όπως διαφαίνεται στην μαρτυρία του ιστορικού υποκειμένου, στην υιοθέτηση από αυτό συγκεκριμένων ρόλων και

⁸ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π.π., σ. 17.

⁹ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα, 2008, σ. 25.

στάσεων. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο αναλύεται η προβολή από το υποκείμενο της αυτοεικόνας του κατά τη νεαρή ηλικία (η εξοικείωση του με τη χρήση βίας, η ένοπλη δράση κατά των τουρκοκρητικών και η εξάπλωση της φήμης του στην ευρύτερη περιοχή της επαρχίας Μονοφατσίου του νομού Ηρακλείου) και των χαρακτηριστικών αυτής της εικόνας, τα οποία θυμίζουν τον ιδεότυπο του κοινωνικού ληστή, ενώ υποκρύπτεται η πολιτική τους φύση. Στο τρίτο υποκεφάλαιο σχολιάζεται η παρουσίαση από το υποκείμενο της πολιτικής του τοποθέτησης κατά την περίοδο του εθνικού διχασμού, όπου γίνεται βενιζελικός, των στρατιωτικών κατορθωμάτων του κατά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο και τη μικρασιατική εκστρατεία και της διάδοσης μιας φήμης, η οποία, κατά τα λεγόμενα του, τον συνόδευσε στη Μ.Ασία και η οποία, σύμφωνα με την ανάλυση της μαρτυρίας, συνδέεται με τη συμβολική διάσταση του φαινομένου της κοινωνικής ληστείας. Στο τέταρτο υποκεφάλαιο διανύεται η ιστορική περίοδος από το 1922 έως το 1940 κατά την οποία το υποκείμενο αφοσιώνεται στην οικονομική και κοινωνική του ανέλιξη. Επίσης, τονίζεται το γεγονός ότι με την αποτυχία του κινήματος των βενιζελικών του 1935, στο οποίο είχε συμμετάσχει, συνεργάζεται με εκπρόσωπο της τοπικής εξουσίας για να γλυτώσει τη σύλληψη και με αυτόν τον τρόπο αποδεικνύεται ότι ενσαρκώνει, ξεκάθαρα πλέον, τον ρόλο του «πολιτικού» ληστή, ο οποίος προτιμά την προστασία των κυρίαρχων για την εξασφάλιση της επιβίωσης του. Στη συνέχεια, σχολιάζεται η συγκαταβατική στάση του απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς και η υιοθέτηση του ρόλου του διαμεσολαβητή ανάμεσα σε αυτό και τους αντιδικτατορικούς επαναστάτες του 1938 στα Χανιά. Το πέμπτο υποκεφάλαιο επικεντρώνεται στην υιοθέτηση στο λόγο του υποκειμένου κάποιων χαρακτηριστικών του κοινωνικού ληστή (η υιοθέτηση των οποίων σύμφωνα με τον Hobsbawm, αποτελεί το αποδεικτικό στοιχείο της ύπαρξης του) και, τα οποία εντοπίζονται στην αφήγηση των γεγονότων που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της γερμανοϊταλικής κατοχής. Στο έκτο υποκεφάλαιο αναφέρονται οι σχέσεις του υποκειμένου με τους εκπροσώπους της εξουσίας κατά τη μετάβαση του στη Μέση Ανατολή και η κατασταλτική στάση που υιοθέτησε απέναντι στα κινήματα του στρατού και του στόλου την άνοιξη του 1944. Και τέλος, στο έβδομο υποκεφάλαιο εξετάζεται ο ρόλος του υποκειμένου, όπως τον παρουσιάζει στα απομνημονεύματά του κατά την μεταπολεμική και εμφυλιακή περίοδο, που υποστηρίζει ότι έκανε το παν για να αποφευχθεί η σύγκρουση με τους κομμουνιστές, σε συνδυασμό με τα γεγονότα, τα οποία μαρτυρούν το αντίθετο. Με αυτό τον τρόπο, γίνεται η απόπειρα να καταδειχθούν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες του τρόπου

σκέψης και δράσης του υποκειμένου. Ακολουθώντας και διακρίνοντας τα κεφάλαια ανάλογα με τις συλλογικές δράσεις που αναφέρει, γίνεται η προσπάθεια να ιστορικοποιηθεί ο λόγος του, και κατ' επέκταση να προσεγγιστούν οι ιδεολογικές και κοινωνικοπολιτικές διεργασίες κάθε περιόδου και, ταυτόχρονα με τη χρήση των εννοιών της κοινωνικής και πολιτικής ληστείας να επισημανθεί και να σχολιαστεί ο τρόπος συγκρότησης και νοηματοδότησης της δράσης του. Τέλος, ακολουθεί ο επίλογος της εργασίας, το παράρτημα και η αναφορά των πηγών και της βιβλιογραφίας.

1. ΜΕΘΟΔΟΣ – ΕΝΝΟΙΕΣ – ΤΕΚΜΗΡΙΟ.

1. 1. Μέθοδος.

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στη μελέτη των απομνημονευμάτων του καπετάν Μανώλη Μπαντουβά και έχει σκοπό να αποσαφηνίσει ορισμένα βασικά στοιχεία του εννοιολογικού πλαισίου του, που θα επιτρέψουν την ανάλυση της δημιουργίας και της κατασκευής ιδεών και νοοτροπιών ως προϊόντων ενός συστήματος σκέψης, που βρίσκεται σε στενή συνάρτηση με τις πολιτικο-ιστορικές εξελίξεις της κοινωνίας και παίρνει συλλογικές διαστάσεις. Πρόκειται για μια περιπτώσιολογική μελέτη (case study) στην οποία καταβάλλεται προσπάθεια να μελετηθεί ο λόγος του ιστορικού υποκειμένου, οι πεποιθήσεις, οι συμπεριφορές του και να ανασυγκροτηθεί η εθνική, πολιτική και κοινωνική ταυτότητα του, ενώ, παράλληλα, επιδιώκεται η ανασύσταση του πολιτισμικού και νοηματικού σύμπαντος της εποχής του και των αντιστοιχιών του στη δημόσια ζωή (οικονομία, κοινωνικές τάξεις, ανταγωνισμοί, κ.λπ.). Μπορεί η βάση της μελέτης να είναι η μεμονωμένη περίπτωση του Μπαντουβά, αλλά, μέσα από τις περιγραφές, τις σκιαγραφήσεις, τις αναμνήσεις και τις εκτιμήσεις για όσα συνέβησαν, οι αναπαραστάσεις του εκφράζουν μια συλλογική πραγματικότητα, η οποία αναδεικνύει τις κοινωνικές ομάδες και τις κοινωνικές συνειδητοποιήσεις της εποχής του.

Η μαρτυρία του Μπαντουβά είναι σημαντική όχι γιατί αποτελεί τον καθρέφτη της μίας και μοναδικής αληθινής πραγματικότητας, αλλά γιατί αποτελεί τον καθρέφτη της συγκεκριμένης νοηματοδοτημένης, διαμεσολαβημένης και σημασιοδοτημένης περιγραφής της πραγματικότητας, την οποία καλούμαστε να ανασυστήσουμε και να ερμηνεύσουμε και με αυτόν τον τρόπο να κατασκευάσουμε το αντικείμενο της έρευνάς μας. Επίσης, είναι πρωταρχικής σημασίας ο εντοπισμός των συνθηκών που ευνόησαν ή περιόρισαν τον σχηματισμό της συγκεκριμένης θέασης της πραγματικότητας από το υποκείμενο και την υιοθέτηση των συγκεκριμένων στάσεων και συμπεριφορών απέναντι σε αυτή.

1. 2. Έννοιες.

Κύριο μέλημα, εξετάζοντας την περίπτωση του καπετάν Μπαντουβά, είναι να αναδειχθούν οι κοινωνικο-πολιτικοί, ιδεολογικο-πολιτισμικοί και οικονομικοί μηχανισμοί που συνέβαλαν στον σχηματισμό του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου, το οποίο εκφράζεται στο λόγο του Μπαντουβά και κατά τη διάρκεια της ζωής του έχει πραγματωθεί με τις στάσεις του απέναντι στα δρώμενα της εποχής. Το συγκεκριμένο φαινόμενο ανταποκρίνεται σε ορισμένα χαρακτηριστικά της «κοινωνικής ληστείας»¹⁰ και ενσωματώνει έντονα το στοιχείο του πολιτικού, όχι μόνο επειδή η χρήση της βίας είναι εξ' ορισμού πολιτική πράξη, αλλά επειδή τονίζει την ενσωμάτωση στους σύγχρονους πολιτικούς θεσμούς ενός υποκειμένου το οποίο δρα σύμφωνα με τα παραδοσιακά πρότυπα ζωής. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνικής ληστείας, όπως την ανέπτυξε στη θεωρία του ο Hobsbawm, αφορά την παραδοσιακή και μετριοπαθή μορφή επαναστατικότητας¹¹ που την χαρακτηρίζει και μπορεί να συσχετιστεί με την τάση ενσωμάτωσης πολλών κοινωνικών ληστών στους μηχανισμούς καταστολής της κυρίαρχης εξουσίας. Αναζητώντας στο πρόσωπο του Μπαντουβά τον κοινωνικό ρόλο που υιοθετεί και τον κώδικα συμπεριφοράς που εκφράζει, το κύριο ερώτημα που τίθεται είναι πότε και γιατί ο Μπαντουβάς προβάλλει τον εαυτό του να υιοθετεί τον ρόλο και κάποια από τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού ληστή και πότε και γιατί φαίνεται, από τα λεγόμενά και τις πράξεις του, ότι δρα ως «πολιτικός ληστής»¹².

¹⁰ Σύμφωνα με τον Hobsbawm, η ληστεία είναι μια μορφή διαμαρτυρίας σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Ο ληστής προσβάλλει και αμφισβητεί την εξουσία και τους φορείς της και όταν έχει την υποστήριξη του καταπιεσμένου από την εξουσία φτωχού αγροτικού πληθυσμού, τότε το φαινόμενο αποκτά συλλογική και κοινωνική διάσταση. Σύμφωνα με την περιγραφή του φαινομένου από τον Hobsbawm, ο ληστής γίνεται υπερασπιστής των φτωχών αγροτών, που εξεγείρεται μπροστά στις κοινωνικές αδικίες και εξιδανικεύεται από αυτούς. Βλ. Eric Hobsbawm, *Ληστές*, ό.π.π., σ. 21 και επίσης, βλ. Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels...*, ό.π.π., σ. 24-26.

¹¹ Η οποία προσβλέπει όχι στην αλλαγή του κόσμου, αλλά στην διόρθωση κάποιων αδικιών και, ταυτόχρονα στη διατήρηση και αναπαραγωγή της κυρίαρχης κατάστασης, αφού οι κοινωνικοί ληστές αδυνατούν να αποκτήσουν επαναστατική συνείδηση και περισσότερο οργανωμένες μεθόδους κοινωνικής διαμαρτυρίας. Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels...*, ό.π.π., σ. 24-28.

¹² Ο Blok διαφώνισε με την υπερτόνιση του στοιχείου της κοινωνικής διαμαρτυρίας στη θεωρία του Hobsbawm και επισήμανε τις περιπτώσεις, όπου οι ληστές παύουν να στηρίζονται στη βοήθεια των αγροτών και συνεργάζονται και αναλαμβάνουν να υπηρετούν προστάτες, που ανήκουν στις καθιερωμένες τοπικές ελίτ και κατέχουν θέσεις εξουσίας. Τόνισε τον πολιτικό ρόλο των ληστών, οι οποίοι κατέχοντας, τη νομιμοποιημένη από την αγροτική κοινωνία, εξουσία, μπορούν να οργανώσουν την δράση τους, εις βάρος της. Βλ. σχετικά, Anton Blok, "The peasant...", ό.π.π., σ. 494-503.

1. 3. Προβλήματα μεθόδου.

Το θέμα μας είναι ο λόγος του Μπαντουβά, όπως έχει αποτυπωθεί στα απομνημονεύματά του, οι έννοιες που ο Μπαντουβάς χρησιμοποιεί στο κείμενό του οι οποίες διακατέχονται από κοινωνικούς και ιστορικούς εξαναγκασμούς, αφού είναι κοινωνικά φαινόμενα που αναπόφευκτα ανήκουν στο δικό τους ιστορικό χώρο και χρόνο. Επίσης, ο εννοιολογικός ορίζοντας του Μπαντουβά όσο πιθανό είναι να περιγράψει κάποιες πτυχές της πραγματικότητας, τόσο πιθανό είναι να αποκρύπτει άλλες. Ο Μπαντουβάς ως δημιουργός και φορέας των εννοιών που χρησιμοποιεί γνωρίζει πολλά γι' αυτά που περιγράφει, αλλά περιορίζεται από τα όρια που η κοινωνική πραγματικότητα θέτει στην γνώση μας γι' αυτήν (ποτέ δεν γνωρίζουμε τα πάντα), από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που έχει κληρονομήσει από τους προγόνους του και δεν μπορεί να ελέγξει ο ίδιος, από τα ενδεχόμενα κενά μνήμης ή τη σκόπιμη αποσιώπηση καταστάσεων και γεγονότων. Ο ίδιος επιλέγει να τονίσει κάποια γεγονότα, να αποσιωπήσει και να παραποιήσει άλλα, είτε υπερβάλλοντας για τον ρόλο του σε αυτά είτε λέγοντας ψέμματα. Αυτές οι σιωπές, οι ανακρίβειες και οι παραποιήσεις αποτελούν φαινόμενα, τα οποία καταβάλλεται η προσπάθεια να εντοπιστούν και να σχολιαστούν στην παρούσα εργασία. Οι περιορισμοί που θέτει το κείμενο των απομνημονευμάτων του Μπαντουβά είναι πολλαπλοί και πολυεπίπεδοι, για παράδειγμα, έχει τεθεί στο διαδίκτυο το ζήτημα της μη δημοσιοποίησης του περιεχομένου των κασσετών της μαγνητοφωνημένης αφήγησης, των οποίων την κυριότητα έχει ο συνεντευκτής του Μπαντουβά κ. Αντώνης Σανουδάκης. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι εκτός από την μαρτυρία της κατασκευασμένης και κατά κάποιο τρόπο ναρκισσιστικής¹³ εικόνας και περιγραφής της πραγματικότητας του αφηγητή το κείμενο υπέστη και μια άλλη επεξεργασία αυτή του επιμελητή της έκδοσης του, ο οποίος δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν μετέφερε το ακριβές περιεχόμενο των μαγνητοφωνήσεων ή εάν παρέλειψε συγκεκριμένες πληροφορίες. Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε το γεγονός ότι η έκδοση των απομνημονευμάτων βρέθηκε αντιμέτωπη με τη διατύπωση ενός ισχυρού αντίλογου, ο οποίος οδήγησε τους εμπλεκόμενους σε

¹³ Η επιλογή του υποκειμένου να υπαγορεύσει τα απομνημονεύματά του, όπως ακριβώς έκαναν οι οπλαρχηγοί του 1821, στρατηγός Μακρυγιάννης και Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, είναι δείγμα του ναρκισσισμού του. Ο Μπαντουβάς φαίνεται και σε αυτό το σημείο ότι επιθυμεί την ταύτιση του ονόματός του στη συλλογική μνήμη με αγώνες και ηρωικές πράξεις.

αυτή στα δικαστήρια. Για τους παραπάνω λόγους μας απασχολούν οι «αδυναμίες»¹⁴ της μεθόδου ανάγνωσης και ανάλυσης των απομνημονευμάτων, εφόσον συμβάλλουν στην ανάπτυξη της εργασίας και στην ανάλυση του λόγου του υποκειμένου.

Στα απομνημονεύματα του Μπαντουβά, οι πληροφορίες που προσφέρονται δεν έχουν να κάνουν μόνο με το παρελθόν, αλλά και με το παρόν του αφηγηματικού χρόνου. Με αυτόν τον τρόπο προκύπτει το πρόβλημα του ιστορικού αναχρονισμού, καθώς ο πλούτος πληροφοριών που τα απομνημονεύματα προσφέρουν δεν αφορά μόνο τη χρονολογική και γεγονοτολογική σειρά που ανασυστήνουν, καθώς στοχεύουν στο να ειπωθεί η «αντικειμενική» ή «υποκειμενική» αλήθεια του γράφοντος, αλλά αφορά και τη διαμεσολάβηση του παρόντος κατά τη διάρκεια της διήγησης του παρελθόντος. Οι αναφορές και οι σιωπές του αφηγητή σχετικά με τα γεγονότα έχουν άμεση σχέση με τη στιγμή της γραφής των απομνημονευμάτων. Ο Ν. Ροτζώκος, στο άρθρο του για «τα απομνημονεύματα του εικοσιένα ως υλικό της ιστοριογραφίας» γράφει ότι σε αυτά «αποδίδονται με δραματικό τρόπο διακυβεύματα και συγκρούσεις της εποχής την οποία ιστορούν αλλά και της εποχής κατά την οποία γράφονται»¹⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα απομνημονεύματα, γενικά, ανασηματοδοτούν το παρελθόν μέσα από την εμπειρία του παρόντος και αναφέρονται στο παρελθόν, το οποίο αναδρομικά έχει ανασυστήσει ο αφηγητής ως ανάμνηση. Την ίδια άποψη εκφράζει και η Ρίκη Βαν Μπουσχότεν όταν υποστηρίζει ότι η προφορική ή γραπτή αφήγηση είναι μια κοινωνική κατασκευή της μνήμης, καθώς ακόμα «και η πιο ιδιωτική ανάμνηση εντάσσεται πάντα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο»¹⁶.

Ο Μπαντουβάς σχετικά με την απόφαση να εξιστορήσει και να εκδώσει τα απομνημονεύματά του, όπως μας πληροφορεί ο επιμελητής (παράλληλα και συνεντευκτής του Μπαντουβά) σε μια υποσημείωση στον πρόλογο του βιβλίου, είχε πει ότι «είχε πολλές επιφυλάξεις, γιατί στο παρελθόν σε παρόμοιες περιπτώσεις ηθέλησαν να εκμεταλλευτούν συγγραφείς την ευκαιρία. «Ένας συνάδελφος “συγγραφέας” π.χ. του είπε να τον συμπεριλάβει ότι παίρνει μέρος σαν ομαδάρχης του!! Στη μάχη της Βιάννου»¹⁷. Με λίγα λόγια, ο Μπαντουβάς υποστηρίζει ότι δεν προέβη τα προηγούμενα χρόνια σε μια τέτοια προσπάθεια, επειδή αυτοί που τον είχαν

¹⁴ Βλ. Μαρία Θανοπούλου, Μαρία Πετρονάτη, «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 64, (1987), σσ. 20-42, σ. 34-37.

¹⁵ Ν. Ροτζώκος, «Τα απομνημονεύματα του '21 ως υλικό της ιστοριογραφίας», *Δοκιμές*, τ. Β, (Σεπτέμβριος 1994), σσ. 3-11, σ. 3.

¹⁶ Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, «Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, 2002, σσ. 135-155, σ. 136.

¹⁷ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 13.

πλησιάσει με σκοπό να εξιστορήσει τα γεγονότα ήθελαν να παρουσιάσει μια διαστρεβλωμένη εικόνα της πραγματικότητας προς όφελός τους, η οποία δεν θα εστιαζόταν στην ηγετική του θέση στα γεγονότα της αντίστασης.

Η ευκαιρία για την αφήγηση των απομνημονευμάτων του, όπως αυτός επιθυμούσε του δόθηκε μετά τη μεταπολιτευτική τομή του 1974, η οποία υπήρξε καθοριστική πολιτική συγκυρία στο να γίνουν τα γεγονότα του εμφυλίου αφηγήσιμα και εν τέλει να συνεισφέρουν στην έρευνα. Η Τασούλα Βερβενιώτη μας πληροφορεί ότι κατά τη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας (1967-1974) «επιτεύχθηκαν πολιτικές συγκλίσεις ανάμεσα στη δεξιά και την αριστερά με αποκορύφωμα τη σχεδόν αθόρυβη νομιμοποίηση του ΚΚΕ με τη μεταπολίτευση»¹⁸, η συμφιλιωτική πολιτική συγκυρία ήταν διάχυτη στην κοινωνία, και πολλοί ερευνητές τη δεκαετία του 1980 είχαν προσανατολίσει το επίκεντρο της έρευνάς τους στην αριστερά.¹⁹ Σε αυτό το συμφιλιωτικό κλίμα αφηγείται τα απομνημονεύματά του ο Μπαντουβάς,²⁰ ο οποίος δεν παραλείπει να πει για τους κομμουνιστές ότι «επροσφέρανε πολύ μεγάλη υπηρεσία στο κίνημα τσ' Αντιστάσεως, κατά το διάστημα τση σκλαβιάς, που πιστεύω ότι εάν δεν επήγαινα στη Μέση Ανατολή στο τέλος του 1943 δεν θα – ν – είχαμε καμιά διαίρεση»²¹. Η παραπάνω πρόταση, εκτός από οξύμωρη, αφού σε αυτή αναγνωρίζεται από τον αφηγητή η προσφορά των κομμουνιστών στον αγώνα, ενώ ο ίδιος με τις ομάδες του τους έχει καταδιώξει και εξοντώσει,²² είναι ενδεικτική της

¹⁸ Τασούλα Βερβενιώτη, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο: Η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, 2002, σσ. 157-181, σ. 162.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 164-166.

²⁰ Στις 8 Μαρτίου 1966 ο Μπαντουβάς καταδικάστηκε από το τριμελές Πλημμελειοδικείο σε φυλάκιση 3μηνών και χρηματική ποινή 5.000 δρχ. λόγω της κυκλοφορίας προκηρύξεων, οι οποίες σύμφωνα με τον ανταποκριτή δημοσιογράφο της αθηναϊκής εφημερίδας «Ελευθερία», διέδιδαν «ότι η ΕΔΑ έχει σχέδιον δια του οποίου ετοιμάζει εμφύλιον σπαραγμόν εις την Κρήτην, εκάλει δε διά των προκηρύξεων αυτών τους πολίτας να είναι έτοιμοι να αντιδράσουν». Βλ. «Κατεδικάσθη ο κ. Εμμ. Μπαντουβάς», *Ελευθερία* (Αθήνα), 9/3/1966, σ. 8. Διαπιστώνεται η αρνητική στάση του υποκειμένου απέναντι στο πολιτικό κόμμα της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά), που αποτελούσε το μεγαλύτερο κόμμα της αριστεράς με τη σημαντικότερη κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Ο ίδιος λίγους μήνες νωρίτερα, πάλι σε προκήρυξη, καλούσε τους φίλους του κ. Παπανδρέου να αξιώσουν από αυτόν πριν πατήσει στο χώμα της Κρήτης, «να διακόψη πάσαν συνεργασίαν μετά των κομμουνιστών» και υποστήριζε ότι «Εάν αρνηθεί τότε δεν είναι δεκτός εις την Κρήτην». «Ο κ. Παπανδρέου ωμίλησε χθες εις Ηράκλειον επαναλαμβάνων τας ίδιας γνωστάς απόψεις επί της κρίσεως, των εκλογών και του Βασιλέως», *Ελευθερία* (Αθήνα), 3/10/1965, σ. 12. Διαβάζοντας αυτά τα άρθρα φαίνεται ότι ο λόγος του Μπαντουβά που αναφέρεται στους κομμουνιστές δεν ήταν τόσο ήπιος και θετικά διακείμενος για όλους τους κομμουνιστές και σε κάθε πολιτική συγκυρία, όσο είναι ο λόγος που εκφέρεται μετά τη Μεταπολίτευση για τους κομμουνιστές συνεργάτες του κατά την περίοδο της αντίστασης.

²¹ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μπαντουβά...*, όπ.π., σ. 450.

²² Το συμπέρασμα βγαίνει από τα λεγόμενα του ίδιου στα κεφάλαια 6 έως 13 του τελευταίου «βιβλίου» (σ. 410-439) των απομνημονευμάτων του, όπου περιγράφει τις μάχες που δόθηκαν με τους κομμουνιστές. Επίσης, σύμφωνα με τις περιγραφές του Γιάννη Μανούσακα (στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος με τόπο καταγωγής τον Άγιο Κωνσταντίνο Ρεθύμνου, ο οποίος τον καιρό των εμφυλίων συρράξεων βρισκόταν στην περιοχή του νομού Χανίων): «στο Νομό Ηρακλείου και στο

εικόνας που έχει το υποκείμενο για τον εαυτό του. Ο Μπαντουβάς, σε όλη σχεδόν την αφήγηση του, αυτοπαρουσιάζεται ως άτομο που έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στα γεγονότα και που είχε τη δύναμη να τα αποτρέψει. Η παραπάνω πρόσληψη του εαυτού του διαχέεται στο ύφος της αφήγησης του, όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

1. 4. Το τεκμήριο.

1. 4. 1. Το ύφος της αφήγησης.

Ο αφηγητής με τη μορφή, τις λέξεις και το ύφος της αφήγησης που επιλέγει, υποδεικνύει τους όρους με τους οποίους θα επιθυμούσε να ερμηνευθεί.²³ Το ύφος της αφήγησης του Μπαντουβά αποτελεί τον τρόπο αναπαράστασης και ανακεφαλαίωσης των βιωμένων εμπειριών του. Από την πρώτη ανάγνωση των απομνημονευμάτων του διακρίνονται δύο πράγματα: η απλή παράθεση και καταγραφή των γεγονότων και η οπτική θέαση του κόσμου του. Οι παραστάσεις του κόσμου του, διαμέσου των οποίων αξιοδοτεί τον εαυτό του και αποτιμά και νομιμοποιεί τις πράξεις του, συνιστούν το κεντρικό πλαίσιο αναφοράς μέσω του οποίου συγκροτείται ο λόγος του. Στον λόγο του, δεν προβαίνει σε πολύπλοκες ερμηνείες των ιστορικών γεγονότων στα οποία συμμετείχε, οι ερμηνείες του είναι λιτές και πολλές φορές κεκαλυμμένες. Ο Μπαντουβάς στα απομνημονεύματά του προσπαθεί να δικαιολογήσει τη δράση του, υιοθετώντας έναν άμεσο, αυτοδικαιωτικό και ηρωικό λόγο, που δίνει έμφαση στις προσωπικές του επιλογές και προβάλλει τις πράξεις του στην κατηγορία του ηρωικού, σε όλα τα κεφάλαια και σχεδόν σε κάθε φράση.

Με την έκδοση των απομνημονευμάτων του ανασυστήνει τον εαυτό του, την κοινωνική του ταυτότητα, περιγράφει τον κόσμο του, οργανώνει τα γεγονότα και αφήνει το στίγμα του, σύμφωνα με τις ηθικές επιλογές που έκανε. Διαβιβάζει σε ένα ευρύ κοινό τις αξιολογικές του κρίσεις και προσπαθεί να εξηγήσει γιατί έκανε ό,τι έκανε. Απευθύνεται στις επόμενες γενιές και, ίσως, η αναπαράσταση των εμπειριών του, η απεικόνιση των σκέψεων, των αρχών, των ιδεών και των αξιών του είναι μια

Λασήθι, ο Μπαντουβάς είχε φέρει μια κατάσταση όμοια με κείνη του Μπράιμ: χωριά ολόκληρα αναγκάζονταν να προσκυνήσουν και στο Ηράκλειο κουβαλούσε με τα τσουβάλια τα κομμένα κεφάλια». Γιάννης Μανούσακας, *Εμφύλιος. Στη σκιά της Ακροναυπλίας*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1986, σ. 145.

²³ Βλ. Νικολέτα Ράτσικα, «Αφηγηματική μέθοδος: Περιληπτική επισκόπηση διαφορετικών προσεγγίσεων και μοντέλων ανάλυσης», στο, {Σκεύος Παπαϊωάννου (επιμ.),} *Ζητήματα Θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών*, Κριτική, Αθήνα, 2007, σσ. 139-162, σ. 144.

προσπάθεια εξιλέωσης για τις πράξεις για τις οποίες αυτές οι γενιές θα μπορούσαν να τον κατηγορήσουν. Το ύφος του είναι κατά βάση ηρωικό, και σε κάποια σημεία στα τελευταία κεφάλαια γίνεται απολογητικό, αφού παραδέχεται ότι έκανε και λάθη,²⁴ και διδακτικό, αφού υποστηρίζει ότι με την έκδοση των απομνημονευμάτων του αποσκοπεί στην μετάδοση στις νεότερες γενιές της αξίας της αυτοθυσίας για την πατρίδα και στη μεταβίβαση της γνώσης για το πως έγιναν στην πραγματικότητα τα γεγονότα, ώστε να υπηρετήσει την κοινωνία και να προστατέψει το έθνος από τους διαστρεβλωτές της ιστορίας του.²⁵

1. 4. 2. Η γλώσσα και η φωνητική της αφήγησης.

Ο καπετάν Μπαντουβάς χρησιμοποιεί τη κρητική διάλεκτο της ανατολικής Κρήτης με αρκετά στοιχεία της κοινής νεοελληνικής και της λόγιας γραπτής γλώσσας. Είναι ολοφάνερο ότι ο λόγος του είναι επηρεασμένος από την καθαρεύουσα. Ο συνεντευκτής του και επιμελητής της έκδοσης Α. Σανουδάκης προσπάθησε να διασώσει την φωνητική της κρητικής διαλέκτου χωρίς να χρησιμοποιήσει λατινικούς χαρακτήρες. Ο Σανουδάκης έβαλε σε παρενθέσεις ελληνικούς χαρακτήρες που σχηματίζουν συμφωνικά συμπλέγματα και δημιουργούνται από το καταληκτικό ή ευφωνικό ν και το σύμφωνο που ακολουθεί έτσι τα παρακάτω συμφωνικά συμπλέγματα ακούγονται σε λατινικοί χαρακτήρες: Το (μ)ψ σαν bs, το (μ)π σαν b, το (ν)τ σαν d, το (ν)ξ σαν gs και το (γ)κ σαν g, πχ. στο (μ)Ψηλορείτη, το (μ)Ποδιά. Επίσης, μέσα στις λέξεις τα συμπλέγματα γκ ή γγ, ντ και μπ θα πρέπει να διαβάζονται σαν g, d, b. Το χ προφέρεται παχύ, όπως περίπου το sh στην αγγλική αντωνυμία she, πριν από τα φωνήεντα αι, ε, ει, η, οι, υ, και σε ορισμένες λέξεις αποβάλλεται το τελικό σίγμα (πχ. τους ανθρώπου' μας, οι δυνάμει' μας). Μερικές φορές ο Σανουδάκης βάζει το καταληκτικό, ευφωνικό ή σε ανάπτυξη (ν) ανάμεσα σε δύο παύλες γιατί λειτουργεί σε δύο λέξεις μαζί (πχ. μια-ν-ημέρα, ένα-ν-άνθρωπο).

²⁴ «έκαμα και λάθητα, αλλά τα λάθητα είναι ανθρώπινα». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 472.

²⁵ «Σήμερα 19 Αυγούστου 1977 τελειώνω τα απομνημονεύματά μου, τα οποία αποφάσισα να τα γράψω για πολλούς σκοπούς. Πρώτον: Για να μάθει ο κόσμος και οι μέλλουσες γενεές, ότι πρέπει να θυσιάζονται χωρίς υπολογισμούς συμφερόντων και καριέρας, όταν η πατρίδα κινδυνεύει και χρειάζεται τη συνδρομή (ν)τος. Δεύτερον: Για να μάθει ο κόσμος ότι η ιστορία αλλιώς ξεκινά και τελειώνει και αλλιώς την – ε – γράφουνε εκείνοι, οι οποίοι πάντοτε εκμεταλλεύονται το Έθνος». Στο ίδιο, σ. 472.

1. 4. 3. Η αφήγηση.

Ο Gerard Genette στο βιβλίο του *Σχήματα III. Ο λόγος της αφήγησης: Δοκίμιο μεθοδολογίας και άλλα κείμενα*²⁶ ονομάζει ιστορία (historie) το αφηγηματικό σημαινόμενο ή περιεχόμενο, αφήγημα (recit) το σημαίνον, το εκφώνημα ή το αφηγηματικό κείμενο αυτό καθ' αυτό και αφηγηματική πράξη (narration) την ίδια την παραγωγό πράξη του αφηγείσθαι και, κατ' επέκταση, το σύνολο της πραγματικής ή πλασματικής κατάστασης εντός της οποίας τοποθετείται.²⁷ Αντικείμενο μελέτης του είναι το αφήγημα, ο αφηγηματικός λόγος, ο οποίος υπάρχει λόγω της σχέσης του με την ιστορία που αφηγείται και λόγω της σχέσης του με την αφηγηματική πράξη που την αρθρώνει. Έτσι, όπως σημειώνει ο ίδιος, η σχέση του αφηγήματος με την ιστορία, του αφηγήματος με την αφηγηματική πράξη και της ιστορίας με την αφηγηματική πράξη γεννά καίρια ζητήματα στην ανάλυση του αφηγήματος.²⁸

Κατ' αρχάς τίθεται το ζήτημα του χρόνου,²⁹ της σχέσης ανάμεσα στο χρόνο της ιστορίας και στο χρόνο της αφήγησης. Ο Genette, μελετώντας τις σχέσεις ανάμεσα στην χρονολογική τάξη (ordre) της διαδοχής των γεγονότων και στην ψευδο-χρονική τάξη της διάταξής τους μέσα στο κείμενο, αποκαλεί αναχρονία κάθε χρονική ασυμφωνία μεταξύ ιστορίας και αφήγησης.³⁰ Επίσης, διακρίνει τις αναχρονίες στις αναλήψεις, οι οποίες συνιστούν την εκ των υστέρων αφήγηση γεγονότων που έγιναν σε προγενέστερη χρονική στιγμή, και στις προλήψεις, οι οποίες συνιστούν την εκ των προτέρων αφήγηση μεταγενέστερων γεγονότων.³¹

Στο κείμενο του Μπαντουβά δεν ακολουθείται πάντα η πραγματική χρονική ακολουθία των γεγονότων και για να αναλύσουμε το λόγο του κάποιες φορές ήταν απαραίτητη η χρονική ανακατασκευή αυτού που είχε λεχθεί, σύμφωνα με την πραγματική χρονολογική σειρά των γεγονότων. Υπάρχουν κάποιες αναχρονίες και προλήψεις. Μία αναχρονία παρατηρείται όταν ο αφηγητής, ενώ διηγείται την ιστορία του με χρονολογική σειρά και βρίσκεται στην περιγραφή γεγονότων που συνέβησαν γύρω στο 1938 (στη σελίδα 79), γυρίζει πίσω στον χρόνο για να διηγηθεί ένα περιστατικό που συνέβη γύρω στο 1923 σχετικά με την συμβολή του στην πάταξη της ζωοκλοπής. Ο Genette αποκαλεί αυτού του είδους την αναχρονία εσωτερική

²⁶ Gerard Genette, *Σχήματα III. Ο λόγος της αφήγησης: Δοκίμιο μεθοδολογίας και άλλα κείμενα*, Πατάκη, Αθήνα, 2007.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 87.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 89.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 93-229.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 95-108.

³¹ Στο ίδιο, σ. 110-142.

ομοδιηγητική ανάληψη,³² διότι τοποθετείται εντός του χρονικού επιπέδου της πρώτης αφήγησης, δηλαδή δεν αναφέρεται σε ένα γεγονός που ξεπερνά το χρονικό σημείο εκκίνησης της ιστορίας, και συμπληρωματική ανάληψη ή παραπομπή, καθώς «περιλαμβάνει τα αναδρομικά μέρη που έρχονται να συμπληρώσουν εκ των υστέρων ένα προγενέστερο κενό του κειμένου»³³. Χρονικές προλήψεις διακρίνονται στις σελίδες 30 και 31 των απομνημονευμάτων του, όταν, σύμφωνα με την χρονική ακολουθία των γεγονότων, η αφήγηση βρίσκεται γύρω στα 1910-1915, και ο αφηγητής αναφέρει δύο περιστατικά που υπάγονται το ένα στο 1922 και το άλλο στο 1943. Τα περιστατικά αφορούν έναν μουσουλμάνο, τον οποίο τα χρόνια 1910-1915 ο αφηγητής κυνηγούσε για να σκοτώσει, ενώ το 1922 υποστηρίζει ότι του παρείχε βοήθεια κατά την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, και το 1943 περιγράφει τη συνάντηση του μουσουλμάνου με τον γιο του αφηγητή στη Μ.Ασία.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που τίθεται σχετικά με την έννοια του χρόνου της αφήγησης είναι η αντιπαράθεση της διάρκειας (*durée*) μιας αφήγησης με την διάρκεια της ιστορίας που αφηγείται.³⁴ Με άλλα λόγια, ο Genette εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στη διάρκεια των γεγονότων στην ιστορία και τη διάρκεια της αφήγησης, που είναι ο υποκειμενικός χρόνος της ανάγνωσης, και ως κριτήριο καθορισμού του μπορεί να εκληφθεί η έκταση που τα γεγονότα εκλαμβάνουν στο κείμενο. Ονομάζει ισοχρονία τη σύμπτωση ανάμεσα στη διάρκεια των γεγονότων και τη διάρκεια της ανάγνωσής τους (ή το μήκος του κειμένου που καταλαμβάνουν) και διευκρινίζει ότι «τέτοια αφήγηση δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει παρά ως εργαστηριακό πείραμα»³⁵, διότι η ταχύτητα και ο ρυθμός είναι αδιάσπαστα στοιχεία της αφήγησης. Διακρίνει σε δύο μορφές το φαινόμενο της ανισοχρονίας: την επιτάχυνση και την επιβράδυνση.³⁶ Η επιτάχυνση έχει δύο εκδοχές: η πρώτη εκδοχή είναι η έλλειψη (*ellipse*), δηλαδή η αποσιώπηση ενός τμήματος της ιστορίας με χρονικό άλμα σε μεταγενέστερο σημείο,³⁷ και η δεύτερη εκδοχή είναι η περίληψη (*sommaire*), στην οποία ένα μικρό τμήμα του κειμένου αντιστοιχεί σε μεγαλύτερη διάρκεια της ιστορίας.³⁸

Στο κείμενο του Μπαντουβά εντοπίζεται επιτάχυνση με έλλειψη, όταν τελειώνουν οι εμφύλιες ένοπλες διαμάχες στην Κρήτη το 1947 (σελίδα 439) και ο

³² Στο ίδιο, σ. 112.

³³ Στο ίδιο, σ. 112.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 151-179.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 153.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 158.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 172-176.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 162-165.

αφηγητής μετέπειτα αφιερώνει μόνο επτά σελίδες για να περιγράψει συγκεκριμένα περιστατικά που έλαβαν χώρα μέχρι το τώρα της αφήγησης του, δηλαδή το 1977. Η αφηγηματική ταχύτητα αυξάνεται, και μαζί λείπουν πολλές πληροφορίες για τα γεγονότα των τριάντα χρόνων που μεσολάβησαν. Πρόκειται για μια υπονοούμενη έλλειψη,³⁹ που η παρουσία της δεν δηλώνεται στο κείμενο και αποτελεί ένα χρονολογικό κενό. Επίσης, πολλές φορές ο Μπαντουβάς αφηγείται εν συντομία περιόδους του παρελθόντος, δηλαδή προσεγγίζει την ιστορία με περιλήψεις και συνοπτικές περιγραφές. Η χρονική διάρκεια της ιστορίας του δεύτερου βιβλίου, για παράδειγμα, αντιστοιχεί στα χρόνια από το 1916 έως το 1941, ωστόσο η αφηγηματική του διάρκεια είναι 56 σελίδες. Το μήκος του κειμένου είναι πολύ μικρό, εάν συγκριθεί με την αφηγηματική διάρκεια των επόμενων βιβλίων, η οποία είναι 191 σελίδες, που αντιστοιχούν σε διάρκεια ιστορίας τριών χρόνων (1941-1944) και περιγράφουν τα γεγονότα της Αντίστασης. Το ίδιο συμβαίνει με τα γεγονότα της παιδικής και εφηβικής του ηλικίας, που αναπτύσσονται περιληπτικά σε 14 σελίδες.

Ο Genette θέτει το ζήτημα της έγκλισης,⁴⁰ του τρόπου της αφήγησης, ο οποίος, υποστηρίζει, ότι έχει τις βαθμίδες του ανάλογα με την απόσταση που δηλώνεται από αυτό που διηγείται και την οπτική που υιοθετείται έναντι της ιστορίας και δηλώνει την προοπτική (aspect).⁴¹ Στην περίπτωση του Μπαντουβά, ο αφηγητής μιλά εξ ονόματός του, η έγκλιση που χρησιμοποιείται είναι η οριστική, και η διήγηση είναι πρωτοπρόσωπη, δηλώνοντας μικρή απόσταση από τα γεγονότα που περιγράφονται, αφού πρόκειται για την άμεση αντίληψη και εμπειρία τους. Επίσης, σχετικά με την οπτική γωνία του αφηγητή και την έννοια της εστίασης (focalization),⁴² που εισάγει ο Genette εννοώντας την πλευρά από την οποία αφηγείται ο αφηγητής την ιστορία, διακρίνουμε την αφήγηση με εσωτερική εστίαση, κατά την οποία ο αφηγητής γνωρίζει τόσα όσα ένα συγκεκριμένο πρόσωπο της ιστορίας, δηλαδή το πρόσωπο του αφηγητή-ήρωα. Ο αυτοβιογραφικός αφηγητής, όπως ο Μπαντουβάς, ταυτίζεται με τον ήρωα, και ο μόνος περιορισμός στον οποίο υπόκειται είναι ο περιορισμός της γνώσης του. Ο αφηγητής θα πρέπει να δικαιολογεί κάθε τι που γνωρίζει σχετικά με τα γεγονότα τα οποία δεν έζησε ο ίδιος. Οι περιγραφές του είναι υποκειμενικές, και η εστίαση του μεταβλητή, γιατί κάποιες φορές μιλά εκ μέρους του ήρωα και άλλες φορές εκ μέρους του αφηγητή. Η αφηγηματική πράξη είναι αρκετά μεταγενέστερη από τα γεγονότα, κι έτσι το ίδιο

³⁹ Στο ίδιο, σ. 174.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 131-283.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 256-260.

⁴² Στο ίδιο, σ. 260-266.

πρόσωπο εκπληρώνει δύο διαφορετικές λειτουργίες: από την μια ως αφηγητής και από την άλλη ως κεντρικός ήρωας της ιστορίας. Η εκδήλωση αυτής της διπλής λειτουργίας είναι φανερή σε φράσεις όπως: «Ετότε έγινε μια επιτροπή στο Ηράκλειο με πρόεδρο τον Ανεράψη, το λαδέμπορο, όπως έμαθα αργότερα»⁴³, «Ευτυχώς, διότι αργότερα απεδείχθη, ότι είχαμε πέσει σε πλάνη». Ο Μπαντουβάς μέσω αναδρομής δίνει συμπληρωματικές πληροφορίες, που σχετίζονται με την εμπειρία του ήρωα, αγνοούσε μέχρι τότε ο ήρωας και έχει γνωρίσει μετέπειτα ο αφηγητής. Περιγράφει τα γεγονότα στα οποία ήταν παρών, τα γεγονότα στα οποία δεν ήταν παρών, αλλά είχε επίγνωσή τους στο παρελθόν και τα γεγονότα που δεν είχε επίγνωσή τους στο παρελθόν, αλλά τα έμαθε αργότερα.

Τέλος, ο Genette ασχολείται με το ζήτημα της φωνής του αφηγητή,⁴⁴ και πιο συγκεκριμένα με τον χρόνο της αφήγησης, το αφηγηματικό επίπεδο και το πρόσωπο. Η αφήγηση του Μπαντουβά είναι υστερόχρονη, αφού, όπως αναφέραμε και προηγουμένως, η αφηγηματική πράξη είναι μεταγενέστερη σε σχέση με αυτό που αφηγείται. Βασικό χαρακτηριστικό της υστερόχρονης αφήγησης είναι η χρήση παρελθοντικών χρόνων, όπως συμβαίνει και στη διήγηση του Μπαντουβά (εφρόντισα, ήκαμα, εδιέταξα, απείλησα, επίπληξα, επήγα, εσουνάντησα, κ.λπ.). Η στιγμή της αφήγησης είναι το καλοκαίρι του 1977, και τα γεγονότα που αφηγείται ξεκινούν από τη γέννησή του το 1897 μέχρι το σημείο όπου ο ήρωας αρχίζει να γίνεται ο αφηγητής και τελειώνει την ιστορία του εκφράζοντας τη γνώμη του για τα γεγονότα του παρελθόντος και σχολιάζοντας το τώρα της αφήγησης. Σχετικά με το αφηγηματικό επίπεδο⁴⁵ του αφηγημένου γεγονότος μέσα σε ένα αφήγημα, τα απομνημονεύματα του Μπαντουβά είναι ενδοδιηγητικά ή διηγητικά, διότι ο Μπαντουβάς είναι το πρόσωπο που συμμετέχει στην ιστορία και κάποια στιγμή αναλαμβάνει τον ρόλο του αφηγητή. Κάποιες φορές μέσα στην αφήγηση συγκροτείται μία μεταδιηγητική αφήγηση,⁴⁶ όταν ο ήρωας καταλήγει να αναλαμβάνει τον ρόλο του αφηγητή μέσα στην αφήγηση. Στα απομνημονεύματα του Μπαντουβά αυτό συμβαίνει όταν ο ήρωας επιθυμεί να εξηγήσει κάποια γεγονότα

Όσον αφορά το πρόσωπο, μπορεί η αφήγηση να είναι πρωτοπρόσωπη, ωστόσο ο Genette εισάγει τη διάκριση ανάμεσα στον ετεροδιηγητικό και τον ομοδιηγητικό τύπο αφήγησης.⁴⁷ Στον πρώτο τύπο ο αφηγητής δεν συμμετέχει στην

⁴³ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ. π., σ. 19.

⁴⁴ G. Genette, *Σχήματα III. Ο λόγος...*, όπ. π., σ. 285-339.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 302-306.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 306-309.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 319-329.

ιστορία που αφηγείται, και στον δεύτερο συμμετέχει. Η αφήγηση του Μπαντουβά είναι ομοδιηγητικού και αυτοδιηγητικού τύπου,⁴⁸ γιατί εκτός του ό,τι συμμετέχει στην ιστορία, είναι και ο πρωταγωνιστής της. Ο Μπαντουβάς αφηγείται την ιστορία του όντας παρών ως πρόσωπο εντός της δράσης, και στην αφήγηση του δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ούτε για μια στιγμή την παρουσία του. Στην αυτοβιογραφική αφήγηση του Μπαντουβά, ο ήρωας (αφηγημένο Εγώ) και ο αφηγητής (αφηγηματικό Εγώ) βρίσκονται διαρκώς σε αλληλοσύνδεση, αλλά και αντιπαράθεση λόγω της διαφοράς στη γνώση.⁴⁹ Τέλος, οι λειτουργίες που επιτελεί ο αφηγητής είναι η αφηγηματική λειτουργία καθεαυτή,⁵⁰ αφού στόχος του είναι να πει την ιστορία του, και η ιδεολογική λειτουργία,⁵¹ η οποία άλλες φορές άμεσα και άλλες έμμεσα παρεμβάλλεται στην αφήγηση. Ο Μπαντουβάς άλλες φορές σχολιάζει και προσπαθεί επεξηγώντας να δικαιολογήσει τις πράξεις του, και άλλες φορές παρουσιάζει τα πιστεύω του μέσα από κεκαλυμμένες ερμηνείες των γεγονότων.

1. 4. 4. Η δομή της αφήγησης.

Ο Σανουδάκης στον πρόλογο μας πληροφορεί ότι το κείμενο μαγνητοφωνήθηκε και αποδόθηκε απόφιο,⁵² αφού παραλήφθηκαν μονάχα οι επαναλήψεις του προφορικού λόγου, και συναρμολογήθηκε σε συγγενείς ενότητες.⁵³ Το κείμενο είναι χωρισμένο σε έξι «βιβλία», δηλαδή κεφαλόβιβλία, ο τίτλος «τέταρτο βιβλίο» επαναλαμβάνεται δύο φορές, και αυτό μπορεί να συμβαίνει για δύο λόγους, είτε εξαιτίας τυπογραφικού λάθους είτε επειδή το περιεχόμενο των δύο ενοτήτων είναι συγγενές, αφού και τα δύο βιβλία αναφέρονται στα γεγονότα της αντίστασης. Έτσι έχουμε επτά βιβλία, που χωρίζονται σε αριθμημένα κεφάλαια, και τα κεφάλαια χωρίζονται σε υποενότητες μίας ή περισσότερων παραγράφων, όπου ο τίτλος τους συμπυκνώνει το νόημα της κάθε υποενότητας.

Στο πρώτο βιβλίο, το οποίο είναι και το μικρότερο σε έκταση (14 σελίδες) και απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια, ο Μπαντουβάς συστήνεται και περιγράφει τα σημαντικότερα γεγονότα που συνέβησαν την χρονική περίοδο από τη γέννηση μέχρι

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 325-329.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 329-331.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 332.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 333-336.

⁵² Το γεγονός ότι αυτό ισχυρίζεται ο συνεντευκτής της αφήγησης, δεν παύει να γεννά αμφιβολίες σχετικές με το εάν μεταφέρθηκε στο βιβλίο ολόκληρη η μαρτυρία ή εάν αποσιωπήθηκαν κάποια κομμάτια της.

⁵³ Βλ. Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 13.

και την εφηβεία του. Στο δεύτερο βιβλίο, το αμέσως μικρότερο σε μέγεθος (56 σελίδες), χωρισμένο σε εννιά κεφάλαια, περιγράφει τη στάση που κράτησε απέναντι σε κινήματα και κοινωνικές δράσεις που έλαβαν χώρα τα έτη από το 1916 έως το 1938, καθώς και την κατάσταση των περιουσιακών του στοιχείων μέχρι το 1941.

Στο τρίτο βιβλίο, τα γεγονότα που περιγράφει αντιστοιχούν χρονικά σε επτά μήνες, από τον Μάιο έως τον Δεκέμβριο του 1941, όπου είχε ξεσπάσει ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και στην Κρήτη. Είναι χωρισμένο σε δέκα κεφάλαια, και στις σελίδες του (78 σελίδες) περιγράφονται λεπτομερώς οι προσωπικές προσπάθειες του αφηγητή για οργάνωση του αγώνα εναντίον των Γερμανών. Στο τέταρτο βιβλίο, το μεγαλύτερο σε έκταση (102 σελίδες), ο αφηγητής συνεχίζει τις λεπτομερείς περιγραφές του αντιστασιακού αγώνα από τον Ιανουάριο του 1942 έως τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς. Είναι χωρισμένο σε δεκαέξι κεφάλαια, και στο τελευταίο γίνεται η πρώτη νύξη για διαίρεση του Αγώνα από κάποιον συνεργάτη του Μπαντουβά, ο οποίος του ανέφερε ότι οι κομμουνιστές της Βιάννου «εργάζονται όχι για απολευθέρωση, αλλά για πολιτική γραμμή του κόσμου και ότι πρέπει να χωρίσομε με τους κουμμουνιστές»⁵⁴. Στο επόμενο βιβλίο, που ονομάζεται κι αυτό τέταρτο (86 σελίδες) και χωρίζεται κι αυτό, όπως και το προηγούμενο, σε δεκαέξι κεφάλαια, ο αφηγητής επικεντρώνεται στην περιγραφή των γεγονότων του έτους 1943, που κατά τη γνώμη του οδήγησαν στη διαίρεση του αγώνα σε δύο ομάδες, των «μπαντουβικών» και των κομμουνιστών. Το τελευταίο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις εμπειρίες που αποκόμισε από την μετάβαση στη Μ. Ανατολή τον Νοέμβριο του 1943.

Το πέμπτο βιβλίο χωρίζεται σε οκτώ κεφάλαια (27 σελίδες) και αφορά γεγονότα που διήρκεσαν ολόκληρο το έτος 1944. Στα πρώτα πέντε περιγράφει τις άκαρπες προσπάθειές του να γυρίσει στην Κρήτη, και στα υπόλοιπα τρία κεφάλαια περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στην Κρήτη όταν επέστρεψε τον Οκτώβριο του 1944 καθώς και την απελευθέρωση από τους Γερμανούς. Στο έκτο και τελευταίο βιβλίο (63 σελίδες), που χωρίζεται σε δεκαοχτώ κεφάλαια, περιγράφει κυρίως τις εμφύλιες συρράξεις ανάμεσα στις αντιμαχόμενες ομάδες, οι οποίες ξεκίνησαν από τον Ιανουάριο του 1945 και συνεχίστηκαν μέχρι τον Ιούνιο του 1947. Στο δέκατο έβδομο κεφάλαιο παραθέτει τους πίνακες με τα ονόματα των οπλαρχηγών, των τροφοδοτών, της κατασκοπείας και των συμμετεχόντων σε μάχες κατά την περίοδο της κατοχής και στην περίοδο του εμφυλίου, και στο τελευταίο

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 270.

κεφάλαιο κάνει μια γενική αποτίμηση της προσπάθειάς του να γράψει τα απομνημονεύματά του.

Ένα πρώτο συμπέρασμα που θα μπορούσε να συναχθεί από την δομή του κειμένου είναι ότι αφιερώνει πολύ χώρο, πολλές σελίδες, στην περιγραφή των ηρωικών κατορθωμάτων και των εξαιρετών πολεμικών στρατηγικών του ενάντια στους Γερμανούς. Ο Μπαντουβάς επικεντρώνει την αφήγησή του στα πολεμικά γεγονότα στα οποία έλαβε μέρος, αυτά είναι που τονώνουν την ηρωική υπόσταση του χαρακτήρα του και μπορούν, με την αναλυτική περιγραφή τους, να αναδείξουν την σπουδαιότητα των πράξεων του αφηγητή και να αποκαταστήσουν οποιαδήποτε αρνητική φήμη γύρω από το όνομά του. Ο αφηγητής αναφέρεται με σχετικά λίγα λόγια στην παιδική και εφηβική του ηλικία, περιγράφει αρκετά συνοπτικά την συμμετοχή του σε κινήματα ή τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στους κινηματίες και την κεντρική εξουσία κατά τον μεσοπόλεμο και το ίδιο κάνει και για τα γεγονότα της μεταπολεμικής περιόδου. Οι εκτενείς του περιγραφές περιορίζονται στις προσπάθειές του να οργανώσει τον αγώνα εναντίον των Γερμανών και στην περιγραφή των μαχών κατά τις περιόδους της μικρασιατικής εκστρατείας και της εθνικής αντίστασης 1940-1944 (η διαίρεση των βιβλίων από το τρίτο μέχρι το πέμπτο βιβλίο γίνεται ανά χρονιά και αντιστοιχεί σε αυτή την περίοδο). Ένα άλλο σημείο που τονίζει στην αφήγησή του είναι η περιγραφή της περιουσιακής και οικονομικής του κατάστασης κατά τον μεσοπόλεμο, που κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητη ήταν, έτσι ώστε αποκτά μεγαλύτερη αξία η αναφορά του, στη συνέχεια, ότι διέθεσε όλη την περιουσία του στον αγώνα της αντίστασης και βρέθηκε ζημιωμένος με το δάνειο του αντικομμουνιστικού αγώνα⁵⁵ και κατά κάποιο τρόπο, προσπαθεί να πείσει ότι είχε αποκτήσει την μεγάλη περιουσία του πριν τον πόλεμο και δεν ωφελήθηκε οικονομικά από τον ρόλο που έπαιξε στην αντίσταση και στον εμφύλιο.

Ο καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς μέσα στο αφήγημά του, πέρα από τις άμεσες ή έμμεσες μνήμες των γεγονότων, προβάλλει τη γνώμη του για τα κρίσιμα ζητήματα του παρελθόντος στα οποία έχει μερίδιο συμμετοχής και ευθύνης. Η αναπαράσταση των γεγονότων γίνεται σύμφωνα με τα προσωπικά ιδεολογικά σχήματα του αφηγητή, τα οποία καθορίζουν την οπτική θέαση των πραγμάτων. Άλλα γεγονότα τα θυμάται επακριβώς, και άλλα όχι. Άλλα συμβάντα περιγράφει διεξοδικά, και άλλα όχι. Η μορφή και το περιεχόμενο της μαρτυρίας του Μπαντουβά

⁵⁵ «Μου κάνανε πλειστηριασμό αργότερα τη (μ)περιουσία μου μετά δέκα χρόνια, δώδεκα, και τα πήρε η Εθνική Χρηματική Τράπεζα. Αργότερα εκατόρθωσα με δόσεις και τα ξόφλησα. Αυτό είναι το κατόντημα του Ελληνικού κράτους». Στο ίδιο, σ. 445.

καθορίζονται από την «κοινωνική μνήμη» του αφηγητή, η οποία, σε συνδυασμό με την ταυτότητά του, γίνεται εκφραστής της ιδεολογίας και της πρακτικής του. Η αφήγηση του Μπαντουβά είναι επικεντρωμένη στα πολεμικά τεχνάσματα, στις ηρωικές και γενναίες πράξεις, στην επίδειξη δύναμης και προσφοράς στην πατρίδα και είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κοινωνική ταυτότητα του ατρόμητου βοσκού, που δεν φοβάται τίποτα, δεν υποτάσσεται σε κανέναν και υπερασπίζεται το «καλό» της κοινωνίας του. Έτσι, μέσα από την μορφή και το περιεχόμενο της αφήγησης μπορούμε να διαπιστώσουμε τα ιδεολογικά διακυβεύματα της εποχής και τις αξίες του αφηγητή.

2. ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ

2. 1. Η Κρήτη και ο Μανώλης Μπαντουβάκης (τέλη 19ου και αρχές 20ού αιώνα).

Η κοινωνία στην οποία μεγαλώνει ο αφηγητής των απομνημονευμάτων είναι μία παραδοσιακά οργανωμένη κοινωνία, η οποία λειτουργεί στη βάση παραδοσιακών δομών και αξιών, όπως αυτές της συγγένειας, της φυλετικής αλληλεγγύης και της εντοπιότητας, και η οποία βρίσκεται στη διαδικασία μετάβασής της σε πιο σύγχρονες μορφές οργάνωσης. Ο εκσυγχρονισμός και εκδημοκρατισμός της κρητικής κοινωνίας εντείνεται μετά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, δηλαδή λίγο πριν τη γέννηση του υπό μελέτη ιστορικού υποκειμένου, η οποία πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, και μοιάζει σημαντική η κατάδειξη των διαδικασιών που προκάλεσαν τις έντονες κοινωνικοπολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές αλλαγές στον χώρο της ανατολικής Κρήτης και συνέβαλαν στην υιοθέτηση από το υποκείμενο συγκεκριμένων κοινωνικών ρόλων και στάσεων.

Ο Μανώλης Μπαντουβάκης κατάγεται από το χωριό Άνω Ασίτες, που βρίσκεται σε απόσταση 24 χιλιομέτρων από το Ηράκλειο και σε υψόμετρο 490 μέτρων. Πρόκειται για μία ημιορεινή περιοχή, η οποία βρίσκεται στους ανατολικούς πρόποδες του Ψηλορείτη. Ο πατέρας του ήταν κτηνοτρόφος, και η μητέρα του προερχόταν από οικογένεια σφακιανής καταγωγής.⁵⁶ Σύμφωνα με έρευνα του αμερικανικού ιδρύματος Ροκφέλερ, η οποία διεξήχθη το 1957, μέχρι τότε η οικονομία της Κρήτης βασιζόταν στη γεωργία, και δευτερευόντως στην κτηνοτροφία,⁵⁷ η Κρήτη αποτελούσε δηλαδή μία κατά βάση αγροποικιμική κοινωνία, στην οποία πρωταγωνιστούσε η αντιπαράθεση μεταξύ βοσκών και γεωργών, όπου οι μεν

⁵⁶ Οι γάμοι στις έντονα ανταγωνιστικές παραδοσιακές κοινωνίες, όπως η κρητική κοινωνία, αποτελούσαν πρακτικές σύναψης συμμαχιών ανάμεσα σε δύο συγγενικά οργανωμένα κοινωνικά δίκτυα. Βλ. Διονύσης Τζάκης, «Αρματολισμός και συγγένεια», *Δοκιμές*, τ. Β, (Σεπτέμβριος 1994), σσ. 33-54, σ. 34.

⁵⁷ Επίσης, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, η Κρήτη αποτελείται κατά τα 2/3 από βουνά, ποτάμια και χειμάρρους και μόνο το 1/3 του εδάφους μπορεί να χρησιμοποιηθεί για βοσκή και καλλιέργεια, αν και οι ορεινές εκτάσεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν για βοσκή, ξυλεία, ελαιοκαλλιέργεια κλπ. Έτσι, στις εδαφικές εκτάσεις της Κρήτης τα αγροκτήματα καταλαμβάνουν το 30% της συνολικής έκτασης του νησιού, τα βοσκοτόπια το 48%, τα δάση το 2% και οι χέρσες εκτάσεις το 20%. Είναι γεγονός ότι, το μεγαλύτερο μέρος του νησιού, σχετικά με τη μορφολογία του εδάφους, το καταλαμβάνουν μεγάλοι ορεινοί όγκοι. L. Allbaugh, G. Soule, *Η Κρήτη. Υποδειγματική έρευνα*, Ίδρυμα Ροκφέλερ, Αθήνα 1957, σ. 63.

διεκδικούσαν τις εύφορες εδαφικές εκτάσεις για τη βοσκή των ζώων τους, και οι δε για την καλλιέργεια των αγροτικών προϊόντων.⁵⁸

Μετά τη δεκαετία του 1830, έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο της καθόδου των χριστιανών από τις ορεινές περιοχές προς τις πεδιάδες, όχι των μεγάλων πόλεων (εκεί υπερτερούσαν αριθμητικά οι μουσουλμάνοι⁵⁹), αλλά της ενδοχώρας, κάτι το οποίο δεν σταμάτησε να συμβαίνει κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών.⁶⁰ Επίσης, μετά το 1830 έχουν παρατηρηθεί καίριες αλλαγές στον κοινωνικοπολιτικό τομέα το δικαίωμα της πολιτικής εκπροσώπησης, που για πρώτη φορά δόθηκε στον χριστιανικό πληθυσμό κατά την Αιγυπτιακή Αυτοκρατορία,⁶¹ ακολούθησε η εφαρμογή σειράς μέτρων που προωθούσαν τα συμφέροντα του χριστιανικού στοιχείου και προκαλούσαν την αποδυνάμωση του μουσουλμανικού.⁶² Οι χριστιανοί υπήκοοι απέκτησαν διοικητικές αρμοδιότητες, σχημάτισαν πολιτικά κόμματα,⁶³ τα οποία ήταν

⁵⁸ Για την αντίθεση των σχέσεων μεταξύ γεωργών και κτηνοτρόφων βλ. σχετικά Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1987, σ. 96-97.

⁵⁹ Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης αποτελούνταν από εξισλαμισμένους χριστιανούς, οι οποίοι μιλούσαν ελληνικά και κατάγονταν από οικογένειες που είχαν εκούσια αλλαξοπιστήσει μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς (το 1645 πραγματοποιήθηκε η απόσπαση από τους Ενετούς των Χανίων και του Ρεθύμνου και το 1669 του Ηρακλείου). Σύμφωνα με τον Μαζάουερ, «Οι μουσουλμάνοι χωρικοί της Κρήτης μιλούσαν ελληνικά και απολάμβαναν τον Ερωτόκριτο, όπως και οι χριστιανοί, από τους οποίους άλλωστε καταγόταν οι περισσότεροι». Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκη, Αθήνα, 2001, σ. 112.

⁶⁰ Το 1830 η Κρήτη αποκλείστηκε από το νεοπαγές ελληνικό βασίλειο και έμεινε στην απόλυτη δικαιοδοσία του σουλτάνου, ο οποίος την παραχώρησε στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλη. Κατά την Αιγυπτιακή Αυτοκρατορία άρχισε να επικρατεί η τάση το καθεστώς της μεγαλοϊδιοκτησίας της γης από μουσουλμάνους να μετατρέπεται σε καθεστώς μικροϊδιοκτησίας της γης από χριστιανούς. Σε αυτή την αλλαγή συνέβαλαν τα μέτρα του αιγύπτιου αντιβασιλέα, που απάλλαξε τους χριστιανούς από καταπιέσεις και υποχρεώσεις, που δεν τους επέτρεπαν να δουλεύουν σε δική τους γη, και η δημογραφική ανάπτυξη του χριστιανικού πληθυσμού μετά την επανάσταση του '21. Βλ. Νίκος Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο, 2006, σ. 37 και επίσης, βλ. Μάνος Περάκης, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2008, σ. 28-29.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 27-28.

⁶² Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-1856) στη Συνθήκη των Παρισίων (1856) ο σουλτάνος υποχρεώθηκε από τις νικήτριες Μεγάλες Δυνάμεις που τον είχαν βοηθήσει απέναντι στους Ρώσους, να υπογράψει το hatt-i humayun. Το 1868 κυρώθηκε με αυτοκρατορικό διάταγμα ο Οργανικός Νόμος και το 1878 η Σύμβαση της Χαλέπας. Βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, «Τα ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», στο, {Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.),} *Η τελευταία φάση του κρητικού ζητήματος*, Εταιρεία Κρητικών Μελετών, Ηράκλειο, 2001, σσ. 15-28, επίσης, βλ. Μ. Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, ο. π. σ. 40-41 και, σχετικά με τους όρους κατάρρευσης της σύμβασης της Χαλέπας, βλ. Μ. Περάκης, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης...*, ό.π..

⁶³ Η διαφορά των δύο κομμάτων που σχηματίστηκαν δεν στηριζόταν σε κάποια ιδεολογική βάση, οι μεν Συντηρητικοί (ή Μετριοπαθείς ή Καραβανάδες) υποστήριζαν την ένωση με την Ελλάδα, οι δε Φιλελεύθεροι (ή Ριζοσπάστες ή Ξυπόλητοι) υποστήριζαν την διατήρηση και επέκταση των προνομίων της αυτονομίας. Το 1887 η οικονομική κρίση που έληγε το δημόσιο και τον πληθυσμό σε ατομικό επίπεδο επιδείνωσε τις σχέσεις ανάμεσα στα κόμματα, καθώς η μείωση των φόρων του αγροτικού πληθυσμού είχε επιβληθεί ταυτόχρονα με την φορολόγηση του αστικού πλούτου. Το παραπάνω νομοσχέδιο σε συνδιασμό με την νίκη των Φιλελεύθερων στις εκλογές του 1888, δηλαδή την κατάληψη των δημόσιων θέσεων και των αξιωμάτων από οπαδούς αυτού του κόμματος και την υιοθέτηση μιας γενικότερης πολιτικής που επιβάρυνε τα εύπορα αστικά στρώματα των εμποροκτηματιών, είχε ως συνέπεια την όξυνση των πραγμάτων και την τελική τους ρήξη τον Μάιο του 1889, όταν ομάδα των χριστιανών Συντηρητικών αποφάσισε να απέχει από την σύνοδο της

ταξικά διαχωρισμένα και, εξαιτίας της εντονότερης δραστηριοποίησής τους στο εμπόριο και της ανώτερης από τους μουσουλμάνους εκπαίδευσης, άρχισαν να εκδηλώνονται με πρωτόγνωρη παρρησία.⁶⁴

Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η προσπάθεια για εκδημοκρατισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, για πολιτική ισοτιμία και ισονομία των μη μουσουλμάνων με τους μουσουλμάνους και ο οικονομικός εκσυγχρονισμός του νησιού, που υπαγόρευαν οι παραχωρήσεις της Πύλης προς τους Κρήτες και προωθούσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, κάθε φορά που οι χριστιανοί εξεγείρονταν, σχετίζονταν με τις παγκόσμιες εξελίξεις και άλλαξαν το κοινωνικοπολιτικό σκηνικό της Κρήτης. Η αλλαγή αυτή δεν παραπέμπει στη λογική των αλυτρωτικών επαναστάσεων, δηλαδή στον ξεκάθαρο αγώνα των χριστιανών για ένωση με την Ελλάδα, αλλά οφείλεται σε κοινωνικοοικονομικά αίτια και συμφέροντα, που υπερασπίζονταν οι νέοι πολιτικοί σχηματισμοί. Σύμφωνα με τον Μ. Περάκη, «οι επαναστάσεις συνδέονταν άμεσα με τις οικονομικές πιέσεις που δεχόταν ο κρητικός πληθυσμός, και κυρίως αυτός της υπαίθρου, σε όλο τον 19^ο αιώνα»⁶⁵.

Τα δημοσιονομικά αδιέξοδα και η οικονομική κρίση, που είχαν προκαλέσει η αδυναμία προσαρμογής του πληθυσμού και του σουλτάνου στον εκσυγχρονισμό της οικονομίας καθώς και άλλοι παράγοντες, είχαν σαν αποτέλεσμα να κυριαρχεί σε όλο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η τάση –και πολιτική επιλογή– των χριστιανών να καταστρέφουν τις περιουσίες των μουσουλμάνων «για να τους απελπίσουν, να τους εκδιώξουν από τον χώρο ή να τους εκδικηθούν για τα δεινά που τους είχαν προκαλέσει».⁶⁶ Σε αυτό το κλίμα των εκτεταμένων και πολύχρονων καταστροφών

Γενικής Συνέλευσης και υπέγραψε ψήφισμα, το οποίο για λόγους τυχοδιωκτικούς, όπως τους χαρακτηρίζει ο Περάκης, κήρυττε την ένωση με την Ελλάδα. Ακολούθησαν ένοπλες συναθροίσεις των οπαδών τους για την προώθηση της διεκδίκησής τους, και η εθνοθηρησκευτική αντιπαράθεση επανήλθε στο προσκήνιο, αφού η ένωση με την Ελλάδα ήταν αντίθετη με τα συμφέροντα των μουσουλμάνων. Οι μουσουλμάνοι συσπειρώθηκαν, και η Πύλη βρήκε την ευκαιρία να ανακαλέσει τα προνόμια των χριστιανών, που προέβλεπαν ο Οργανικός Νόμος και η Σύμβαση της Χαλέπας, και να επιδιώξει την επανεισχώρηση των μουσουλμάνων στη διοίκηση του νησιού. Βλ. Μ. Περάκης, *Το τέλος της...*, όπ.π. 87-103, 113-120.

⁶⁴ Τα επαναστατικά κινήματα - ένα σχεδόν κάθε δέκα χρόνια - μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, είναι δείγμα των εκδηλώσεων αυτών, οι οποίες μπορούν να ειπωθούν ως συνέπειες της αλλαγής της παραδοσιακής κοινωνίας και της επίδρασης των νέων και μοντέρνων μορφών οργάνωσης της καπιταλιστικής κοινωνίας.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 30.

⁶⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Κρήτη στα 1896: κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», στο, {Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, (επιμ.)} *Η τελευταία φάση του κρητικού ζητήματος*, Εταιρεία Κρητικών Μελετών, Ηράκλειο, 2001, σσ. 103-108, σ. 106. Από το 1896 μέχρι το 1898 οι περισσότερες περιουσίες των μουσουλμάνων της υπαίθρου (σπίτια, ελαιόδεντρα, αμπέλια, κοπάδια, κ.λπ.) είχαν καταστραφεί και διαρπαχθεί από τους χριστιανούς και οι περιουσίες των χριστιανών στις πόλεις από τους μουσουλμάνους. Οι ένοπλες επιθέσεις, οι φόνοι, οι πυρπολήσεις χωριών, οι καταστροφές και οι βιαιοπραγίες αποτελούσαν κοινό τόπο και προκαλούνταν και από τις δύο πλευρές. Τον Ιανουάριο του 1897 κυκλοφόρησαν επαναστατικά ψηφίσματα σε όλη την Κρήτη, που

και εξεγέρσεων, της εθνοθησκευτικής αντιπαράθεσης και των έντονων ταξικών ανταγωνισμών γεννήθηκε το 1897 ο Μανώλης Μπαντουβάκης, το έτος του πολέμου της Ελλάδας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁶⁷ και της επανάστασης στην Κρήτη.⁶⁸

Κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου από το οθωμανικό καθεστώς στο νέο καθεστώς της αυτονομίας της Κρήτης και της ίδρυσης της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), ο Μανώλης Μπαντουβάκης το 1907, σε ηλικία δέκα ετών, σταμάτησε να πηγαίνει σχολείο, επειδή, όπως αναφέρει: «Ενοιρεύουμε εκδίκηση τω (ν)Τούρκω. Ενοιρεύουμε να κάμω μετόχια»⁶⁹. Ο αφηγητής στα απομνημονεύματά του, υποστηρίζει ότι, από μικρό παιδί, οι προσωπικές βλέψεις και επιδιώξεις του ήταν η εκδίκηση εναντίον του μουσουλμανικού πληθυσμού και η φιλοδοξία να διαπρέψει στον επαγγελματικό κλάδο των κτηνοτρόφων. Και οι δύο επιθυμίες του υποκειμένου σχετίζονται με το ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο της κρητικής κοινωνίας, όπως σχολιάστηκε παραπάνω, όπου οι ποιμενικοί πληθυσμοί αποτελούν κομμάτι της, και η πολιτικοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου⁷⁰ κυρίαρχη στάση και τακτική.⁷¹

διακήρυτταν την κατάλυση της τούρκικης κατοχής, την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και καλούσαν τον βασιλιά να καταλάβει το νησί. Το επαναστατικό κλίμα γενικεύτηκε, και οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν να επέμβουν, η ελληνική κυβέρνηση έστειλε στρατεύματα, και το νησί τέθηκε υπό διεθνή προστασία. Από τις αρχές του 1898, όπου οι χριστιανοί γνώριζαν ότι οι πρέσβεις των Μ. Δυνάμεων ετοίμαζαν να θέσουν σε εφαρμογή το σχέδιο για την αυτονομία του νησιού, οι καταστροφές των περιουσιών των μουσουλμάνων από χριστιανούς κλιμακώθηκαν για να τους εμποδίσουν να ξαναγυρίσουν στα χωριά τους μέσω της τρομοκράτησης και για να συρρικνώσουν την αξία των περιουσιών τους, ώστε να μην χρειάζονται καθόλου ή να χρειάζονται ελάχιστα χρήματα για την μεταβίβασή τους. Βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, «Τα ελευθέρια της Κρήτης...», όπ.π., σ. 24, και επίσης, βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Κρήτη στα 1896...», στο ίδιο, όπ.π., σ. 107-108.

⁶⁷ Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «1897: Οι επισκέψιμες πλευρές ενός πολέμου», *Ο πολίτης*, τ. 45, (Δεκέμβριος 1997), σσ. 28-32, σ. 32. Στο άρθρο του, αφού περιγράφει τις συνθήκες στα πεδία των μαχών, που οδήγησαν στην τελική ήττα του ελληνικού στρατού, καταλήγει «Η επιλογή του πολέμου ως τρόπου υλοποίησης των εθνικών προσδοκιών, μοιάζει αφηρημένη, ανεξήγητη ως πλήρως κωμική μέσα από αυτά τα γεγονότα».

⁶⁸ Ο ίδιος λέει: «όπως μουπε η μάνα μου κι ο πατέρας μου, όταν με γέννησε η μάνα μου και μετά λίγο (γ)καιρό, εγίνηκε η επανάσταση του '97 κι ανεβήκαμε στο βουνό Πρίνο. Εκεί ανεβήκανε και πολλοί κοντοχωριανοί, Δαφνιανοί, Κατασιθιανοί, Απανασιθιανοί, Πρινιανοί», Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μπαντουβά...*, όπ.π., σ. 17. Ο άμαχος πληθυσμός της κρητικής υπαίθρου για να αποφύγει τις συμπλοκές έβρισκε καταφύγιο στο βουνό. Στην ύπαιθρο, μακριά από τις στρατιωτικές και πολιτικές αρχές, η κατάσταση που επικρατούσε ήταν ακόμα πιο έκρυθμη απ' ό,τι στις πόλεις. Η εγκατάλειψη της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της βιοτεχνίας, της υποτυπώδους βιομηχανίας και του εμπορίου, λόγω των συνεχών επαναστάσεων, είχαν προκαλέσει τεράστια οργανωτικά και οικονομικά προβλήματα, καθώς και προβλήματα με τη δικαιοσύνη και τη δημόσια ασφάλεια, αφού η οικονομική εξαθλίωση είχε ως άμεσο επακόλουθο την αύξηση της εγκληματικότητας. Βλ. Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Κοινωνικές επιπτώσεις στο διαμέρισμα Ηρακλείου στη μεταπολιτευτική επανάσταση 1895-8», στο, {Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, (επιμ.)}, *Η τελευταία φάση...*, όπ.π., σσ. 109-126.

⁶⁹ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 17.

⁷⁰ Βλ. σχετικά με τη θρησκεία ως εθνικό κριτήριο, Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, [1992], σ. 178-194.

⁷¹ Η κοινωνική ομάδα των ετερόδοξων θρησκευτικά μουσουλμάνων, οι οποίοι ως επί το πλείστον ήταν εξισλαμισμένοι χριστιανοί, που για λόγους ευνοϊκότερης μεταχείρισης από το οθωμανικό καθεστώς αλλαξοπίστησαν και δεν χρησιμοποιούσαν καν την τούρκικη γλώσσα, αφού η γλώσσα των προγόνων τους ήταν τα ελληνικά και είχαν τα ίδια εδαφικά δικαιώματα με τους χριστιανούς, δέχεται μία όλο και πιο εντεινόμενη πίεση με σκοπό την αποδυνάμωση της θέσης της και την κατάληψη της από τους

Ο Μανώλης σε ηλικία δεκατριών χρονών εγκαταστάθηκε στο μετόχι της οικογένειας στον οικισμό Βορρού⁷² και τα επόμενα τέσσερα χρόνια αφοσιώθηκε στην φροντίδα και επιτήρηση των τριών ζευγαριών βοοειδών και των διακοσίων προβάτων της οικογενειακής περιουσίας. Γράφει: «Επί τέσσερα χρόνια συνεχώς όλη μέρα ήμουν στα ζευγάρια, όλη νύχτα ήμουν στα πρόβατα. Ετότε ήτονε αδυνατή [ενν. δυνατή] ζωοκλοπή. Είχαμε πολλούς γειτόνους βάρβαρους, οι οποίοι μας εκλέφτανε, διότι εθεωρούμαστανε αδύνατη οικογένεια [...] Έκανα τη σκέψη, ότι αυτοί ήπρεπε με οιαδήποτε τρόπο να μούνε στη θέση (ν)τος.»⁷³ Στο παραπάνω απόσπασμα εντοπίζονται δύο ζητήματα: πρώτον, το υψηλό επίπεδο του τοπικού ανταγωνισμού μεταξύ των κτηνοτροφικών οικογενειών, οι οποίες εφαρμόζουν την πρακτική της ζωοκλοπής,⁷⁴ και, δεύτερον, η προβολή της επιμονής για την εκπλήρωση ενός στόχου, ως στοιχείο της προσωπικότητας του υποκειμένου, η οποία συνδυάζεται με τα μελλοντικά του σχέδια να επιβληθεί και να καθιερωθεί στην τοπική κοινωνία ως υπολογίσιμος κτηνοτρόφος. Σύμφωνα με τον Hertzfeld, «όλοι οι βοσκοί που προσδοκούν να διατηρήσουν τα κοπάδια τους σε ικανοποιητικό επίπεδο αισθάνονται υποχρεωμένοι να κάνουν επιδρομές σε κοπάδια άλλων, εφόσον έτσι καθιερώνουν τη φήμη ανδρών που προστατεύουν την περιουσία τους με νύχια και με δόντια, τους οποίους αξίζει να έχει κανείς ως συμμάχους. Ιδιαίτερα δραστήριοι είναι οι πιο νεαροί

χριστιανούς. Σύμφωνα με τον Πεπονάκη, «καταγόμενοι στη συντριπτική τους πλειοψηφία από Έλληνες, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης αγαπούσαν όσο οι Χριστιανοί τον τόπο τους». Μανώλης Πεπονάκης, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897/1889», στο, {Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαρινός, (επιμ.)}, *Η τελευταία φάση...*, όπ.π., σσ. 127-145, σ. 132. Βλ. Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, όπ.π., σ. 34-36, όπου περιγράφεται η σταδιακή απαξίωση του οθωμανικού στοιχείου από την χριστιανική Ευρώπη, και επίσης, βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Τα τελευταία χρόνια παραμονής των μουσουλμάνων στην Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία», στο, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, {Κ. Τσιτσελίκης, (επιμ.)}, Κριτική, Αθήνα, 2006, σσ. 207-224, σ. 207.

⁷² Στην απογραφή του 1881 οι μουσουλμάνοι ανέρχονταν στους 73.234 σε σύνολο 279.165 κατοίκων, ενώ στην απογραφή του 1900 είχαν περιοριστεί στις 33.496.⁷² Σύμφωνα με την απογραφή του 1881 στο χωριό Βορρού του δήμου Μεγάλης Βρύσης κατοικούσαν εφτά μουσουλμανικές οικογένειες, το 1896 περιλαμβάνεται στα κατεστραμμένα από τις επαναστάσεις χωριά και στην απογραφή του 1900 αναφέρονται οκτώ χριστιανοί κάτοικοι. Βλ. Νίκος Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, όπ.π., σ. 434. Γύρω στα έτη 1885-1895 ο πατέρας του Μανώλη Μπαντουβάκη, Γεώργιος με τα τρία αδέρφια του (Ζαχαρίας, Μιχάλης, Νικόλαος) μαρτυρείται ότι έγιναν ιδιοκτήτες περιουσίας στον οικισμό Βορρού. Πηγή της πληροφορίας αποτελούν τα απομνημονεύματα του ανιψιού του Μανώλη Μπαντουβά, του Ζαχαρία Μπαντουβά, την έκδοση των οποίων, επίσης, επιμελήθηκε ο Αντώνης Σανουδάκης. Στη σελίδα 16 αναφέρει το έτος 1895 ως έτος μετοίκησης της οικογένειας των Μπαντουβάδων στον οικισμό Βορρού και στη σελίδα 241 αναφέρει το έτος 1885. Βλ. Αντώνης Σανουδάκης, *Ζαχαρία Μπαντουβά. Ο ήλιος είχε σκοτεινιάσει*, Κνωσός, Αθήνα, 1991, σ. 16, 241.

⁷³ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 19.

⁷⁴ Ο τρόπος ζωής και ο περιβάλλοντας χώρος των βοσκών σύμφωνα με τον Δαμιανάκο, παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην ανάπτυξη του αισθήματος υπεροχής τους σε σχέση με τους κατοίκους των πεδινών περιοχών. Οι βοσκοί εκτός από την υποτίμηση που έδειχναν απέναντι στους γεωργούς βρίσκονταν σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους. Το φαινόμενο της ζωοκλοπής ήταν διαδεδομένο, όχι μονάχα για λόγους επιβίωσης, αλλά για λόγους επίδειξης δύναμης, επιβολής και θάρρους ενός βοσκού έναντι κάποιου άλλου. Βλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα, σ. 83-86.

βοσκοί αυτοί που είναι κάτω των τριάντα και βρίσκονται ακόμη στην προσπάθεια να μεγαλώσουν όσο γίνεται περισσότερο το κοπάδι τους (που σπάνια ξεπερνά τα εξακόσια ζώα).»⁷⁵

2. 2. «Ο Μπαντουβάς, ο Μπαντουβάς, ο Μπαντουβάς».

Η ευκαιρία για την πραγματοποίηση των σχεδίων του, που θα του χάριζε το απαραίτητο κύρος, γόητρο και όνομα για έναν βοσκό – αλλά και οικονομικά οφέλη – του προσφέρεται στην ηλικία των 13 ή 14 χρόνων μέσω ενός τυχαίου περιστατικού,⁷⁶ το οποίο τον έφερε σε επαφή με τις παράνομες δραστηριότητες της οργάνωσης «Εφτάρυ»⁷⁷ και αποτέλεσε το βάπτισμά του στον ένοπλο βίο. Έγινε αυτόπτης μάρτυρας – και επίδοξος φονιάς – στην ενέδρα ενόπλων που δολοφόνησαν νεαρούς Μουσουλμάνους βοσκούς και τους βοήθησε να πιάσουν τον ένα νεαρό που προσπάθησε να διαφύγει, όπως διηγείται: «Όταν τελευταία εφτάζανε τα Τουρκάκια, τα οποία ήτονε τέσσερα, από δεκαοχτώ'σαμε εικοσιδυό χρονώ, πεταχτήκανε αυτοί οι τρεις, ήπιασε ο καθένας από ένα και το 'σφαξε. Το άλλο έφυγε. Ήρθενε προς τι (γ)κατεύθυνση τη δική μου. Το πυροβόλησα. Βαστούσα ένα μπιστόλι, το οποίο δεν είχενε σφαίρες δικές του και είχα βάλει κλωστή για να μπορεί το μπιστόλι να το βρίσκει ο πετεινός του μπιστολιού, για να μπορεί να παίρνει φωθιά. Επυροβόλησα το Τουρκάκι, διοτ' ήτονε κατήφορος από κει που 'ρχόντανε το Τουρκάκι προς εμένα, αλλά δε (ν)του έδωσα. Δε (ν)το τραυμάτισα. Εσταμάτησε το Τουρκάκι, το πιάσανε αυτοί, οι οποίοι είχανε σφάξει τα Τουρκάκια και μούπανε. – Κερατά, πήγαινε στο μετόχι και μη (μ)πεις τίποτε. Το σφάξανε. Εγώ εγύρισα στο μετόχι. Ο ήλιος ακόμη ψηλά. Μαγερέψαμε και ψήσαμε χοχλιούς βραστούς και σαλάτα και φάγαμε. Η ζωή μας ήτονε πολύ σκληρή από φαητό»⁷⁸.

⁷⁵ Michael Herzfeld, *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012, σ. 72. Η ζωοκλοπή τιμωρούνταν με ζωοκλοπή και ο Μπαντουβάς στα απομνημονεύματα του περιγράφει εκτενώς τις προσπάθειες για τον εντοπισμό των υπεύθυνων της κλοπής εικοσιδυό τράγων από το κοπάδι του πατέρα του, κατά τη διάρκεια των ημερών του γάμου του το 1917. Άφησε τους καλεσμένους στο γλέντι και ξεκίνησε την αναζήτηση του υπεύθυνου, όταν τον εντόπισε του πήρε υπό την απειλή όπλου τον διπλάσιο αριθμό σε πρόβατα. Βλ. Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 72-78.

⁷⁶ Σύμφωνα με τον ιδεότυπο του κοινωνικού ληστή, όπως τον περιγράψε ο Hobsbawm, ο κοινωνικός ληστής αρχίζει την καριέρα του εξαιτίας ενός τυχαίου περιστατικού, που συνήθως είναι κάποιο έγκλημα τιμής. Βλ. Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels...*, ό.π., σ. 16.

⁷⁷ Επιδίδονταν σε επί πληρωμή φόνους μουσουλμάνων, είχαν έδρα το Ηράκλειο και ο Μπαντουβάς λέει: «Όπως έμαθα κατόπιν, αυτοί επλερώνονταν σε κάθε Τούρκο που θα σκοτώνανε ο καθ' ένας τος από δέκα λοίγγια. Ο Τούρκος όμως, απού θα σκοτωνούντανε, ήπρεπε νάχουνε διαταγή από το «εφτάρυ» ποιο θα σκοτώνανε». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 24.

⁷⁸ Α. Σανουδάκης (1979), *ο.π.* σ. 21.

Ο αφηγητής παρουσιάζει τον εαυτό του από μικρή ηλικία εξοικειωμένο με τα όπλα και τη χρήση βίας, αφού φαίνεται να μην διστάζει να τα χρησιμοποιήσει επίσης δεν επιδεικνύει ίχνος συναισθηματισμού στην περιγραφή της αφαίρεσης της ζωής νέων ανθρώπων μπροστά στα μάτια του, και εντυπωσιάζει η αλλαγή του θέματος από μία σφαγή ανθρώπων στο μενού του μεσημεριανού φαγητού. Η αναφορά στις δυσκολίες σίτισης της οικογένειάς του ίσως γίνεται για να φέρει σε αντιδιαστολή το γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι δεν πεινούσαν, κι έτσι να δικαιολογήσει τις άνομες πράξεις εναντίον τους.⁷⁹ Όταν στη συνέχεια οι αρχές τον συνέλαβαν για να τον ανακρίνουν και ήταν υπό κράτηση για δύο μήνες,⁸⁰ λέει ότι δεν πρόδωσε τους ένοπλους και αργότερα έγινε μέλος της οργάνωσής τους. Μέσα από τις περιγραφές του υποκειμένου, συμπεραίνουμε ότι οι σχέσεις του μουσουλμανικού και του χριστιανικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια του καθεστώτος της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), παρά την κατοχύρωση δικαιωμάτων για την μουσουλμανική μειονότητα και την συμβολή χριστιανών πολιτικών, και κυρίως του Ελευθέριου Βενιζέλου, στην προσπάθεια ειρηνικής συμβίωσης των δύο κοινοτήτων, συνέχιζαν να είναι συγκρουσιακές και μπορούμε να υποθέσουμε ότι οφείλονταν άλλοτε σε τοπικές αντιθέσεις και άλλοτε στην όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων.⁸¹

Ο αφηγητής υποστηρίζει ότι αργότερα έγινε αρχηγός των ενόπλων της οργάνωσης «Εφτάρι», και του είχε παραχωρηθεί η ελευθερία να σκοτώνει σύμφωνα με την κρίση του,⁸² και, με αυτόν τον τρόπο, η φήμη του ονόματός του ανάμεσα στους χριστιανούς εξαπλώθηκε: «Από τότε πλια έγινε φανερό στσι φιλοχριστιανούς Τούρκους, ότι όσοι είχανε σκοτωθεί, είχανε σκοτωθεί από μας. Και τότες εδιαδόθηκε “ο Μπαντουβάς ο Μανώλης, ο Μπαντουβομανόλης”. Κι άλλαξε το επίθετο κι έγινε μια βοή σε όλο το Μονοφάτσι, διότι Μονοφάτσι ήτονε όλη αυτή η περιφέρεια, η

⁷⁹ Βλ. σχετικά με την πείνα ως στοιχείο-κλειδί στην ιδεολογική ερμηνεία του λόγου του ορεσίβιου ποιμενικού πληθυσμού των γλεντιωτών, Michael Herzfeld, *Η ποιητική του ανδρισμού...*, ό.π., σ. 45-55.

⁸⁰ Στον ανακριτή που ερευνούσε την υπόθεση, λέει χαρακτηριστικά, ότι απάντησε: «-Εμείς δεν είδαμε. Μα και νάδαμε δε λέμε. Μήπως είσαι τουρκόσπορος; Οι τούρκοι έχουνε σκοτώσει χιλιάδες Κρητικούς και εσύ υποστηρίζεις τσι Τούρκους;» και υποστηρίζει ότι ο ανακριτής του είπε: «Άμε στο διάολο. (γι)Η μεγάλος άνθρωπος θα γίνεις (γι)ή μεγάλος διάολος». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 22. Με αυτό τον τρόπο, στην αφήγηση του ο Μπαντουβάς, προοικονομεί ότι κάτι «μεγάλο» θα γίνει όταν μεγαλώσει και είναι σα να παρουσιάζει μέσα από τους χαρακτηρισμούς του ανακριτή τη σύγχρονη με τη στιγμή της αφήγησης αντιθετική άποψη της κοινής γνώμης απέναντι του.

⁸¹ Εκείνη την περίοδο, ταυτόχρονα με την αποδημία των μουσουλμάνων, παρατηρείται και το φαινόμενο επιστροφής και επανεγκατάστασης μερικών στα χωριά τους. Στην απογραφή του 1900 στην επαρχία Μονοφατισίου οι μουσουλμάνοι ήταν 711, ενώ στην απογραφή του 1911 ανέρχονταν στους 2.531. Βλ. σχετικά, Νίκος Ανδριώτης, «Τα τελευταία χρόνια...», στο, {Κ. Τσιτσελίκης, (επιμ.),} ό.π., σ. 208-218.

⁸² Βλ. Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 27-31.

οποία κυνηγούσαμε τους Τούρκους, “ο Μπαντουβάς, ο Μπαντουβάς, ο Μπαντουβάς”. Αυτό εφωνάζανε... και οι Τούρκοι υποχρεωνούνταν να με κάμουνε φίλο»⁸³. Επίσης, όπως αφηγείται: «Από κει δημιουργήθηκ’ ένας θρύλος “ο Μπαντουβάς, ο Μπαντουβάς, ο Μπαντουβάς”. Έτσι ξεκίνησα για τον αγώνα τω (ν)Τούρκων. Εκατόρθωσα να προφυλάξω τσι χριστιανούς όλους από τσι ζωοκλέφτες με τη δύναμη του “εφταριού”. Από τσι ζωοκλέφτες οι οποίοι ρημάσανε εμάς και άλλους πολλούς γύρω στα Μονοφάτσα». Ο Μπαντουβάς παρουσιάζει τα κίνητρά του ως εκδικητικά και λέει ότι αγωνιζόταν για την προστασία των χριστιανών από τους ζωοκλέφτες Τούρκους.⁸⁴ Τονίζει το στοιχείο της εξάπλωσης της δημοτικότητας και της φήμης του μέσω της τρομοκράτησης του μουσουλμανικού πληθυσμού και μέσω της επιβολής του προσωπικού του δικαίου και αναφέρει το στοιχείο του θρύλου γύρω από το όνομά του. Ο ίδιος ηρωοποιεί τον εαυτό του, ενώ παραδέχεται ότι οι δολοφονίες των μουσουλμάνων είχαν σκοπό να τρομοκρατήσουν τον μουσουλμανικό πληθυσμό, που πουλούσε «τσι περουσίες τος στσι χριστιανούς για κομμάτι ψωμί»,⁸⁵ με αποτέλεσμα ολοένα και περισσότερες περιουσίες μουσουλμάνων να έρχονται στα χέρια των χριστιανών.⁸⁶ Υποστηρίζει ότι οι πράξεις του εντάσσονταν στα πλαίσια του αγώνα κατά των Τούρκων: «ο αγώνας αυτός εναντίο τω (ν)Τούρκω εκαρποφόρησε. Ενίσχυσε το ηθικό τω Ρωμιώ και πολλοί Κρητικοί αποκατασταθήκανε και κατά ένα (ν)τρόπο μπορεί να πει κανείς ότι πλουτίσανε.»⁸⁷ Αλλά πολύ γρήγορα διαψεύδεται, αφού εύκολα διαπιστώνονται τα οικονομικά κίνητρα του αγώνα του. Ο Μπαντουβάς και η οργάνωση «Εφτάρνι», παίρνοντας το νόμο στα χέρια τους, αναδιανέμουν τον πλούτο. Από τη μια πλευρά, τρομοκρατούν και αναγκάζουν τους μουσουλμάνους να εγκαταλείψουν τις περιουσίες τους και, από την άλλη, παραχωρούν τις περιουσίες αυτές, σύμφωνα με τον

⁸³ Στο ίδιο, σ. 27.

⁸⁴ Η πρακτική της ζωοκλοπής μετά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη το 1770 εφαρμοζόταν στα πλαίσια του ανταγωνισμού ανάμεσα στους οθωμανικούς και τους χριστιανικούς πληθυσμούς του νησιού διογκώνοντας τα εχθρικά αισθήματα μεταξύ των πληθυσμών και συμβάλλοντας στην μετέπειτα σύνδεση και θετική πρόσληψη της ζωοκλοπής ως μιας πράξης ηρωικής και ανδρείας. Για την επαναστατική χροιά της ζωοκλοπής, βλ. Χρ. Κιτσόπουλος, «Η ζωοκλοπή στην Κρήτη: Έθιμον ή αδίκημα;», *Ελλωτία*, τόμος 7, (1998), σσ. 283-290, σ. 285, επίσης, βλ. Τσαντηρόπουλος, *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Πλέθρον, Αθήνα, 2004, σ. 115.

⁸⁵ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 30.

⁸⁶ «Η επιτροπή με εξουσιοδότησε, (ο) Ανεράμης, κατά την (γ) κρίση μου να σκοτώνω Τούρκους, ούτως ώστε να υποχρεώνονται, όπου ήτونه προπαντός λίγοι Τούρκοι, ν’ αφίνουνε τσι περιουσίες τος και να τσι πουλάνε. Εσκοτώσαμε πάρα πολλούς Τούρκους μέρα, οι οποίοι ίσως και να μην ήτον σημαντικοί παράγοντες. Αυτό γινότανε δια να τρομοκρατούνται οι Τούρκοι να πουλάνε τσι περιουσίες τους, όπως και τση πουλήσανε και τσι πήρανε οι χριστιανοί, οι περισσότεροι. Πυκνώνεται με αυτό το (ν)τρόπο η ενίσχυση μας από τσι φιλοχριστιανούς Τούρκους». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 27.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 29.

Μπαντουβά, σε αποφυλακισθέντες, φτωχές οικογένειες και άλλους χριστιανούς.⁸⁸ Ο Μπαντουβάς υποστηρίζει ότι, μέσω των παράνομων και βίαιων δραστηριοτήτων του, συνέβαλε στην υπεράσπιση των συμφερόντων των φτωχών χριστιανικών οικογενειών και όσων είχαν εγκληματήσει εις βάρος μουσουλμάνων.⁸⁹

Ως ένοπλος λοιπόν, παρουσιάζει τον εαυτό του να προβαίνει σε παράνομες πράξεις και δολοφονίες, έχοντας την υποστήριξη μέρους της τοπικής χριστιανικής κοινότητας – με την οποία μοιράζονταν κοινά συμφέροντα και έναν κοινό αξιακό κώδικα – και την ενίσχυση μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας, αφού οι πράξεις του, σε ένα περιβάλλον ανομίας και ελλιπών κρατικών μηχανισμών και ελέγχων, δεν υπήρχε εγγύηση ότι θα τιμωρούνταν, και πιθανότατα γι' αυτούς δεν υπήρχε άλλη λύση από το «να πηγαίνουν με τα νερά του» (αυτούς αποκαλεί «φιλοχριστιανούς Τούρκους»⁹⁰). Αυτή η δράση θυμίζει την ιδεοτυπική δράση του κοινωνικού ληστή, ο οποίος σύμφωνα με τον Hobsbawm, από τη μια μεριά, έρχεται σε αντίθεση με τους νόμους και τις αρχές, και, από την άλλη, οι πράξεις του θεωρούνται θεμιτές από τον αγροτικό πληθυσμό.⁹¹ Ο Μπαντουβάς φαίνεται ότι επιδιώκει να ταυτίσει τη δράση του με τους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες των Ελλήνων και να τη νομιμοποιήσει αναφέροντας ότι είχε τη στήριξη της κοινωνίας, αλλά διαπιστώνεται ότι υιοθετεί κι αυτός την κυρίαρχη «πολιτική» στάση σε αυτές τις δυσχερείς οικονομικά συνθήκες της αγροτικής κοινωνίας της ανατολικής κυρίως Κρήτης⁹², η οποία σχετιζόταν με την προσπάθεια ιδιοποίησης της γης των μουσουλμάνων από τους χριστιανούς και την αλλαγή του συσχετισμού των δυνάμεων. Από τις περιγραφές του Μπαντουβά, γίνεται φανερό ότι πρόκειται για μία ηγετική φυσιογνωμία με σκληρό χαρακτήρα, που προσπαθεί να κατοχυρώσει την εικόνα του δίκαιου ανθρώπου, που αγωνίζεται για το καλό της τοπικής κοινωνίας, του μεγαλόκαρδου, του φιλόανθρωπου και υπερασπιστή των φτωχών, ο οποίος καλείται να διορθώσει κάποιες κοινωνικοοικονομικές αδικίες⁹³

⁸⁸ «Πολλοί οι οποίοι είχαν βγει εγκληματίες από τη φυλακή, οι οποίοι είχαν εγκληματήσει στσι Τούρκους και δικαστήκανε και εβγαίναν από τη φυλακή, και κυρίως αυτοί ήτονε τσομπαναραίοι, επαίρναμε τα κοπάδια τω (ν)Τούρκω δια της βίας κι εδημιουργούσαμε αυτούς τους αποφυλακισθέντες στα βουνά, τα οποία δεν είχανε Τούρκους...Υποστηρίζαμε τσι φτωχούς, τσι φτωχές οικογένειες». Στο ίδιο, σ. 29-30.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 29.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 27.

⁹¹ Βλ. Eric Hobsbawm, *Primitive rebels...*, όπ.π., σ. 15 και Eric Hobsbawm, *Ληστές*, όπ.π., σ. 71.

⁹² Οι επιπτώσεις ήταν περισσότερο εμφανείς στην ύπαιθρο της ανατολικής Κρήτης, γιατί εκεί βρισκονταν οι περισσότεροι οικισμοί, στους οποίους πληθυσμιακά υπερτερούσαν οι μουσουλμάνοι. Βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Τα τελευταία χρόνια...», στο, {Κ. Τσιτσελίκης, (επιμ.),} όπ.π., σ. 210.

⁹³ Σύμφωνα με τον Hobsbawm, η ληστεία αποκτά χαρακτήρα κοινωνικής διαμαρτυρίας, ο οποίος είναι πρωτόγονος, γιατί δεν στοχεύει στην κατάρριψη του άδικου, αλλά στην μετρίαση του. Ο κοινωνικός ληστής δεν πιστεύει σε κάποια ιδεολογία και δεν έχει σκοπό να αλλάξει τον κόσμο, όπως ένας μοντέρνος επαναστάτης, αλλά να διορθώσει κάτι που πήγε στραβά στα πλαίσια της τοπικής αγροτικής κοινωνίας. Βλ. Eric Hobsbawm, *Primitive rebels...*, όπ.π., σ. 24-26.

και προξενεί σε άλλους τον φόβο και σε άλλους τον θαυμασμό, όπως ένας κοινωνικός ληστής, που ηρωοποιείται, αλλά και που, ταυτόχρονα, τρομάζει λόγω της άνεσης που επιδεικνύει στη χρήση βίας.⁹⁴

2. 3. Εθνικός Διχασμός.

Μεσούντος αυτού του ανταγωνισμού μεταξύ του μουσουλμανικού και χριστιανικού πληθυσμού λαμβάνει χώρα η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα το 1913· τον εθνοθησκευτικό ανταγωνισμό θα ακολουθήσει ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους οπαδούς του βασιλιά Κωνσταντίνου και στους οπαδούς του Ελευθέριου Βενιζέλου. Σύμφωνα με τον Κορδάτο: «Από το 1914 ως το 1918 η Ελλάδα, είχε χωριστεί σε δύο στρατόπεδα. Στο ένα ανήκανε οι ανταντόφιλοι (οι βενιζελικοί), στο άλλο οι γερμανόφιλοι (παλαιοκομματικοί και βασιλικοί)»⁹⁵. Ο Μπαντουβάς λέει: «Ο πατέρας μου και όλο το χωριό ήτονε “ηγεμονικοί”. Κι όταν ο Βενιζέλος ήστειλε στρατό για να καταργήσει τσ’ Αρχές στη (γ)Κρήτη, οι αντίθετοι (ν)του εξεσηκώσανε τους τότε “ηγεμονικούς”, “ξυπόλητους λαϊκούς”, όπου τσ’ ονομάζανε ετότες, ν’ αντιδράσουνε. Μέσα στην αντίδραση αυτή επιστρατεύτηκα κι εγώ.»⁹⁶. Ο Μπαντουβάς, η οικογένεια και οι συγχωριανοί του, οι οποίοι ανήκαν στην κοινωνικο-επαγγελματική ομάδα των μικροκαλλιεργητών και μικροπαραγωγών της κρητικής υπαίθρου, ήταν υποστηρικτές του παλαιού κόμματος των Φιλελευθέρων ή «ξυπόλητων» και οπαδοί του βασιλιά, αλλά ο Μπαντουβάς υποστηρίζει ότι, όταν πληροφορήθηκε την παράδοση της Δράμας, της Καβάλας και των Σερρών στους

⁹⁴ Βλ. σχετικά για τα χαρακτηριστικά των «ευγενών» και «εκδικητών» ληστών, ο «ευγενής» ληστής θεωρεί τον εαυτό του παράγοντα δικαιοσύνης, προσπαθώντας να είναι μετριοπαθής στη χρήση βίας και ο «εκδικητής» ληστής χρησιμοποιεί τον τρόπο σα κομμάτι της δημόσιας εικόνας του. Γενικά, σύμφωνα με τον Hobsbawm, οι ληστές επιβιώνουν γιατί προκαλούν και την αγάπη και τον τρόμο, δε γίνεται μόνο να τους αγαπά ο πληθυσμός, αλλά να γνωρίζει ότι είναι ικανοί για όλα αν κάποιος δεν τους σεβαστεί. Eric Hobsbawm, *Ληστές*, όπ.π., σ. 67-101.

⁹⁵ Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τόμος XIII, Νεώτερη Ε΄, 20^{ος} αιώνας, Αθήνα, 1958, σ. 409.

⁹⁶ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 33. Η εμμονή του βασιλιά Κωνσταντίνου στην πολιτική ουδετερότητα σχετικά με την συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο είχε αποτέλεσμα την παράδοση της Ανατολικής και Δυτικής Μακεδονίας στις γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις τον Αύγουστο του 1916. Η εγκατάλειψη των ελληνικών εδαφών στα χέρια των Βούλγαρων διεκδικητών της Μακεδονίας και όχι στα χέρια των Μεγάλων Δυνάμεων, είχε ως επακόλουθο την απόφαση του Βενιζέλου να καταφύγει στην επαναστατική λύση, για να υπερασπιστεί τα συμφέροντα του έθνους. Τον Σεπτέμβριο του 1916 ο Βενιζέλος αναχώρησε από την Αθήνα για την Κρήτη, όπου συγκρότησε προσωρινή κυβέρνηση στα Χανιά και από εκεί απέλευσε για Μυτιλήνη και μετά για Θεσσαλονίκη, όπου σχημάτισε την Κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας. Η κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας θα κηρύξει τον πόλεμο στους Γερμανούς και τους Βούλγαρους τον Νοέμβριο του 1916. Βλ. σχετικά, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, τόμος Α΄, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005, σ. 105-138, επίσης βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας*, όπ.π., σ. 457.

Γερμανοβούλγαρους, έγινε βενιζελικός, γιατί ήξερε ότι οι Γερμανοβούλγαροι είχαν συμμάχους τους Τούρκους και πίστευε ότι εάν δεν έμπαινε η Ελλάδα στον πόλεμο, δεν θα ξαναέπαιρνε ποτέ πίσω τα εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας.⁹⁷ Από το παραπάνω περιστατικό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο λόγος της προάσπισης των ελληνικών εδαφών εναντίον των βλέψεων των Βούλγαρων, οι οποίοι ήταν σύμμαχοι των Τούρκων, είναι αρκετός για να αλλάξει πολιτικό στρατόπεδο. Ο Μπαντουβάς έγινε λοιπόν οπαδός του Βενιζέλου γιατί η προσπάθεια υπεράσπισης των κεκτημένων ελληνικών εδαφών ταυτιζόταν με τις προσωπικές φιλοδοξίες του, και όχι γιατί τον αντιπροσώπευε η αστική φιλελεύθερη ιδεολογία του κόμματός του. Ο σχηματισμός της γνώμης του βασίστηκε στην επαναστατική στάση του Βενιζέλου απέναντι στους «εχθρούς» της Ελλάδας και στην επιθυμία του να πολεμήσει ενάντια στους «ξένους» κατακτητές, οι οποίοι σχετίζονται με τους προαιώνιους εχθρούς, τους Τούρκους.⁹⁸ Το κίνητρο της δράσης του αυτή τη φορά είναι εθνικο-απελευθερωτικό, τάσσεται υπέρ της απελευθέρωσης των κατακτημένων εδαφών της ανατολικής και δυτικής Μακεδονίας, γιατί αυτή η υπεράσπιση ταιριάζει στην «αρχαϊκή πολιτική»⁹⁹ του, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Hobsbawm, για να δικαιολογήσει την προσαρμογή των ληστών (προσκολλημένων στον παραδοσιακό κόσμο) στα σύγχρονα εθνικο-απελευθερωτικά επαναστατικά κινήματα. Ο Hobsbawm υποστηρίζει ότι οι κοινωνικοί ληστές μπορούν εύκολα να μετατραπούν σε «εθνικούς ληστές», γιατί αναγνωρίζουν την σύγκρουση ανάμεσα στο «λαό μας» και τους «ξένους» και όχι γιατί ερμηνεύουν την έννοια του έθνους όπως οι πολιτικοί τους οποίους ακολουθούν.¹⁰⁰

Ο Μπαντουβάς λέει χαρακτηριστικά: «Έτσι επήγα στο βενιζελικό κόμμα. Επήγα και εδήλωσα όλους τσι χωριανούς μας βενιζελικούς χωρίς νάναι. Από φόβο δε (ν)το διέψευσε κανείς»¹⁰¹. Η οργάνωση της κοινωνίας στις αγροτικές περιοχές της Κρήτης βασίζεται σε ισχυρές δομές συγγένειας, στην παράδοση των διευρυμένων οικογενειών για την κοινωνικο-επαγγελματική ομάδα των κτηνοτρόφων,¹⁰² σχέσεις

⁹⁷ Βλ. Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 34.

⁹⁸ Ο Μπαντουβάς υποστηρίζει ότι κατατάχτηκε στο στρατό το 1917, αλλά αυτός ισχυρισμός έρχεται σε αντίθεση με την περιγραφή της αντικινηματικής δράσης του, ενώ ήταν στο στρατό, στο κίνημα των Επιστράτων του 1916. Στο ίδιο, σ. 35.

⁹⁹ Βλ. Eric Hobsbawm, *Ληστές*, ό.π., σ. 143-145.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 144.

¹⁰¹ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 35.

¹⁰² Όσον αφορά την κοινωνική ομάδα των κτηνοτρόφων τα συγγενικά κοινωνικά δίκτυα κατά κύριο λόγο ήταν διευρυμένα, καθώς για την προστασία από τις ανταγωνιστικές οικογένειες κτηνοτρόφων και τη φροντίδα του κοπαδιού μπορούσαν να εμπιστευτούν μόνο τους στενούς συγγενείς και τους συνέφερε η δημιουργία πολύτεκνης οικογένειας. Σε αντίθεση με τις οικογένειες των γεωργών, οι οποίοι όσο περισσότερα παιδιά έκαναν τόσο περισσότερο τεμαχιζόταν και μίκραινε η εδαφική περιουσία τους και ήταν πιο εύκολο λόγω κτηματικών διαφορών να βρεθούν σε διαμάχη στενοί συγγενείς, αφού το μέσο της επιβίωσης και της κοινωνικής τους υπόστασης ήταν η κτηματική

αλληλεξάρτησης και κοινοτικής αλληλεγγύης των μελών της, καθώς στα δίκτυα πολιτικής προστασίας. Σύμφωνα με το πελατειακό σύστημα, τα σόγια ή και ολόκληρα χωριά ακολουθούσαν την ίδια πολιτική γραμμή.¹⁰³ Ο Μπαντουβάς σε αυτό το διευρυμένο δίκτυο συγγένειας, προφανώς, θεωρεί τον εαυτό του αρχηγό και υποστηρίζει ότι ήταν δυνατή η επέμβασή του στην προσωπική υπόθεση της πολιτικής επιλογής των συγχωριανών του, επειδή τον φοβόνταν.¹⁰⁴ Και, όπως στη θεωρία του Hobsbawm, που ένας κοινωνικός ληστής σφετερίζεται τον κοινωνικό ρόλο του «καλύτερου» και ξέρει να γίνεται σεβαστός,¹⁰⁵ έτσι και εδώ, φαίνεται να θέλει να δείξει ότι μπορούσε να επιβάλλει την γνώμη του σχετικά με το ποιο από τα δύο αντικρουόμενα πρόσωπα της πολιτικής σκηνής θα υποστήριζε η κοινότητα του.

Ο επικαλούμενος εθνικός διχασμός εντάθηκε τα χρόνια που ακολούθησαν. Κατά την περίοδο 1915-1916, «όταν δημοσιεύτηκε το διάταγμα της αποστράτευσης, οι έφεδροι γυρίζοντας στα χωριά και στα σπίτια τους ίδρυσαν “Συλλόγους Επιστράτων”».¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο, οι σύλλογοι πολύ γρήγορα εξαπλώθηκαν σε όλη την Ελλάδα και περιέλαβαν και αξιωματικούς και οπλίτες.¹⁰⁷ Οι

περιουσία. Εκτός από τις σχέσεις αιματοσυγγένειας τους κτηνοτρόφους συνέφερε η δημιουργία ενός διευρυμένου δικτύου σχέσεων πνευματικής ή τελετουργικής συγγένειας, δηλαδή κουμπαριάς ή συντεκνίας. Βλ. Michael Herzfeld, «Η ρητορική των αριθμών: Συντεκνία και κοινωνική υπόσταση στην ορεινή Κρήτη», στο, {Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.),} *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, [1992], σσ. 345-371, σ. 361-366.

¹⁰³ Σχετικά με τις πελατειακές σχέσεις και κουμπαριές βλ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, «Μηχανισμοί “εναλλακτικών κοινωνικών δομών”: Κουμπαριά και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, τ. 2, (1990), σσ. 121-130 και Ernest Gellner, “Patrons and clients”, στο, {E. Gellner-J. Waterbury (eds.),} *Patrons and Clients In Mediterranean Societies*, Duckworth, London, 1977, σσ. 1-6.

¹⁰⁴ Ο Μανώλης ήταν ο τρίτος από τα επτά παιδιά της οικογένειας, προηγούνταν δύο κορίτσια και ακολουθούσαν ένα κορίτσι και άλλα τρία αγόρια. Αποτελούσε τον πρώτο άρρενα γόνο της πατρογραμμικά οργανωμένης παραδοσιακής κρητικής οικογένειας του Γεωργίου Μπαντουβάκη, που εντασσόταν στα πλαίσια μιας κοινωνίας, όπου οι σχέσεις αιματοσυγγένειας αποτελούσαν τη βάση της κοινωνικής δικτύωσης του ατόμου.

¹⁰⁵ Βλ. σχετικά, Hobsbawm Eric, *Ληστές*, όπ.π., σ. 60-61.

¹⁰⁶ Βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, όπ.π., σ. 461.

¹⁰⁷ Τα μέλη τους ήταν αφοσιωμένα στον βασιλιά και ταγμένα στην υπεράσπιση της πατρίδας από εξωτερικούς και εσωτερικούς εχθρούς. Εναντιώνονταν στο «ξενόφιλο», όπως το χαρακτήριζαν, κόμμα του Βενιζέλου και επιθυμούσαν την πάταξη των υποστηρικτών του. Μετά από αίτημα του υπουργικού συμβουλίου διαλύθηκαν, αλλά οι βιαιότητες εναντίον των βενιζελικών κλιμακώθηκαν. Μετά από αίτημα των δυνάμεων της Αντάντ αρνήθηκαν να παραδώσουν τον οπλισμό τους και στις 18 και 19 Νοεμβρίου επιτέθηκαν στα συμμαχικά στρατεύματα και μαζί με τον επίσημο στρατό τους ανάγκασαν να υποχωρήσουν. Ανέλαβαν τον ρόλο της αστυνομίας για να σαρώσουν τους βενιζελικούς, τους οποίους συνέλαβαν, κακοποίησαν, διαπόμπευσαν, καθαίρεσαν από τις αρχές και τις δημόσιες υπηρεσίες και καταδίκασαν με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας στα επιστρατικά δικαστήρια. Επίσης, μετά τις 18 Νοέμβρη άνοιξε ο δρόμος για λεηλασίες σπιτιών, καταστημάτων και εκβιαστικούς εράνουσ. Η διάλυση τους επιτεύχθηκε με νέα διακοίνωση των δυνάμεων της Αντάντ στις 12 Ιανουαρίου του 1917, αλλά η δράση τους θα συνεχιστεί εκ της αφάνειας τα επόμενα χρόνια. Σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο, αποτελούν την πρώτη μαζική οργάνωση στη νεότερη πολιτική ιστορία της Ελλάδας, η οποία αποδεικνύει ότι η στρατιωτική οργάνωση συγγενεύει με την κομματική. Βλ. Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996.

Επίστρατοι ήταν κυρίαρχοι της κατάστασης σε όλη την ελληνική επικράτεια από τον Ιούνιο του 1916 μέχρι την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και την εγκατάσταση της κυβέρνησης Βενιζέλου στην Αθήνα, τον Ιούνιο του 1917.¹⁰⁸ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μπαντουβά, εκείνη την περίοδο υπηρετούσε στον στρατό και αντιστάθηκε και ηγήθηκε της καταστολής του «κινήματος του Μεταξά»¹⁰⁹ στη Θεσσαλία, με άλλους δεκατέσσερις άντρες, στην πλειοψηφία κρητικούς¹¹⁰. Στην περιγραφή του, οι κινηματίες ζήτησαν από τον επικεφαλής της στρατιωτικής μονάδας να προσχωρήσει στο κίνημα, και ο Μπαντουβάς τον προστάτευσε, απομακρύνοντάς τον, και όπως περιγράφει με τόνο ηρωικό: «Εγώ επιτέθηκα και τον ηπήρα από την ομάδα που τον είχανε περικυκλωμένο και τον επέταξα στο σκολειό μέσα και ετραβήξανε τα μαχαίρια και μου χτυπήσανε τρεις μαχαιρές. Έστριψα και τσ' ηπήρα στα νεφρά, όχι κατάμεστα προς το σώμα. Ετράβηξα το μπιστόλι μου κι ήπαιξα στο σωρό. Έκλεισα το σκολειό κι εκεί σκοτώθηκε κι ένας Δαφέρμος Βασίλης από την Αξό»¹¹¹. Από το απόσπασμα διαπιστώνεται η προβολή από τον Μπαντουβά της εικόνας του γενναίου και ατρόμητου στρατιώτη, που είναι ριψοκίνδυνος και δεν φοβάται να επιτεθεί σε ένοπλους, οι οποίοι υπερτερούσαν αριθμητικά. Η στάση του απέναντι σε αυτή την παραστρατιωτική φιλοβασιλική οργάνωση, η οποία επιτίθονταν στην εμπορική αστική τάξη των βενιζελικών και εναντιώνονταν στους Κρητικούς και τους Μικρασιάτες,¹¹² ήταν αντι-κινηματική. Σύμφωνα με τον Μπαντουβά, όταν ο συνταγματάρχης Ιωαννίδης τού έδωσε συγχαρητήρια για την στάση που κράτησε και του ζήτησε να γίνει ακόλουθός του, ο Μπαντουβάς απάντησε: «Εγώ, κύριε συνταγματάρχα, ήρθα να υπηρετήσω τη (μ)πατρίδα μου. Δεν ήρθα να γίνω τσανάκι.»¹¹³. Ο αφηγητής με την περιγραφή του επιδιώκει να κοινοποιήσει την ακεραιότητα του χαρακτήρα του, την ηρωικότητα της δράσης του και με την απάντηση προς τον συνταγματάρχη να τονίσει το στοιχείο της ιδιοσυγκρασίας του καπετάνιου, που δεν γίνεται ακόλουθος, δεν δουλεύει για άλλους, αλλά κάνει ό,τι του υπαγορεύει ο νους του υπέρ της πατρίδας.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 121.

¹⁰⁹ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 35. Πρόκειται για το κίνημα των Επιστράτων, που ως πραγματικός και αφανής αρχηγός των Συνδέσμων των Επιστράτων θεωρείται ο Ιωάννης Μεταξάς και χορηγοί τους οι Γερμανοί. Βλ. σχετικά, Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός...*, ό.π., σ. 21-39.

¹¹⁰ Το στοιχείο της κοινής καταγωγής παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη συλλογική δράση του Μπαντουβά.

¹¹¹ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 35.

¹¹² Οι Επίστρατοι χαρακτηρίζονταν από πατριωτική εσωστρέφεια, που υποστήριζε τα όρια της Παλαιάς Ελλάδας, βλ. σχετικά, Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός...*, ό.π., σ. 95, 144.

¹¹³ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 35.

Η γενική επιστράτευση της Ελλάδας κηρύχθηκε τον Ιανουάριο του 1918, αφού είχε προηγηθεί η απομάκρυνση του βασιλιά Κωνσταντίνου από το θρόνο και η εγκατάσταση του Βενιζέλου στην εξουσία. Ο Μπαντουβάς πολέμησε στη μάχη της Δοϊράνης, όπου τραυματίστηκε και για δυο μήνες έμεινε κουφός και βουβός. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος (1914-1918) έληξε τον Νοέμβριο του 1918, και τότε πήρε άδεια ως τραυματίας και πήγε στο χωριό του, όπου για λίγο καιρό ασχολήθηκε με το εμπόριο λαδιού. Το Νοέμβριο του 1920 λιποτάχτηκε από τον στρατό, όταν έχασε στις βουλευτικές εκλογές ο Βενιζέλος,¹¹⁴ και επανήλθε, μετά από δημοψήφισμα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος. Όπως έκαναν πολλοί Κρητικοί εκείνη την περίοδο, ο Μπαντουβάς γύρισε στην Κρήτη και βγήκε στο βουνό. Λέει «Ελιποτάχτησα άμα ήπεσ' ο Βενιζέλος το 1920 με πενήντα άλλους συναδέλφους μου κι ήμουν στο βουνό»¹¹⁵. Η μεταπήδηση από τον στρατό στη ληστεία είναι πολύ συχνό φαινόμενο κατά τον Hobsbawm, αφού οι λιποτάκτες είναι παράνομοι, διώκονται και βρίσκουν προστασία στη συλλογική συμμορίτικη ζωή των λημεριών και την στήριξη της τοπικής αγροτικής κοινωνίας.¹¹⁶ Υποστηρίζει ότι, τον Μάιο του 1921, αποφάσισε τελικά, να πάει να πολεμήσει στην Μικρά Ασία, λέγοντας στους συναδέλφους του ότι: «Βρε παιδιά, να σηκωθούμε να πάμε στο μέτωπο. Ντροπή μας είναι να καθομέσταν' εδώ. Δεν έχει σημασία πως είναι οι λαϊκοί στα πράματα. Να πάμε»¹¹⁷. Ο Μπαντουβάς από την ληστεία και την λιποταξία τελικά επιλέγει τον στρατό και, σύμφωνα με τα λόγια του, έχοντας τη συνοδεία έμπιστων του στρατιωτών. Τα έντονα πατριωτικά του αισθήματα τον οδηγούν στο μέτωπο για άλλη μία φορά, αυτή τη φορά με αρχηγό της εκστρατείας τον βασιλιά Κωνσταντίνο και πολεμώντας εναντίον των Τούρκων. Δεν συμμετέχει στην οργάνωση του ένοπλου κινήματος των ανυπότακτων κληρωτών του 1921-22 στην Κρήτη¹¹⁸ και στα δίκτυα των βενιζελικών

¹¹⁴ Σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο, η σύσταση και η οργάνωση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων τον Μάιο του 1920, συνέβαλε καθοριστικά στην εκλογική ήττα του Βενιζέλου στις 1 Νοεμβρίου 1920 (που ήταν πρώτο σε ψήφους, αλλά λόγω του ισχύοντος εκλογικού νόμου, έλαβε 150 έδρες λιγότερες από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση, που ηγέτης της ήταν ο Δημήτριος Γούναρης και η οποία σχημάτισε κυβέρνηση). Οι Α.Π.Σ., σύμφωνα με τον συγγραφέα, αποτέλεσαν τη συνέχεια των Συνδέσμων των Επιστράτων και σε περιόδους αντιβενιζελισμού (1920-22, 1933-35), ακολουθούσαν το έργο τους, δηλαδή να τρομοκρατούν τους αντιπάλους τους. Βλ. σχετικά, Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός...*, ό.π., σ. 123-130.

¹¹⁵ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 42.

¹¹⁶ Βλ. σχετικά, Hobsbawm, *Ληστές*, ό.π., σ. 57-59.

¹¹⁷ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 42.

¹¹⁸ Μετά το καλοκαίρι του 1921 η ισορροπία στην Κρήτη είχε διαταραχτεί από τους πολλούς ανυπότακτους και λιποτάκτες κληρωτούς (ο αριθμός τους ξεπερνούσε τους 3.000), που αντέδρασαν στην γενική επιστράτευση της κυβέρνησης των Λαϊκών και την εφαρμογή του Νόμου περί Ληστείας, που προέβλεπε τον εκτοπισμό των συγγενών τους από το νησί. Οι ανυπότακτοι κληρωτοί τον Νοέμβριο του 1921 κατέλαβαν την πρωτεύουσα της Κρήτης τα Χανιά, ακολούθησε τριήμερη μάχη και αναγκαστική υπαναχώρηση τους προς τα ορεινά, καθώς και η απελευθέρωση των κρατουμένων των

οπληρχηγών του νησιού, αλλά συμβιβάζεται με την εξουσία της αντίπαλης ομάδας. Εμφανίζει τον εαυτό του να ακολουθεί τον ρόλο του πιστού πατριώτη και θαρραλέου στρατιώτη, που προτιμά το θάνατο στο μέτωπο από την, όχι τόσο ηρωική, παράνομη ζωή του λιποτάκτη.

Στην αφήγηση που καλύπτει τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας, αφιερώνει δέκα σελίδες εκτενών περιγραφών των μαχών στη Μ. Ασία, στις οποίες προβάλλει την ηγετική φυσιογνωμία του, την εξυπνάδα, την ευστροφία και την εμπιστοσύνη στον εαυτό του, που επιδείκνυε τις δύσκολες ώρες στο πεδίο της μάχης.¹¹⁹ Αναφέρει, για ακόμη μία φορά, ότι δεν δέχτηκε κάποιο αξίωμα που του πρόσφεραν¹²⁰ και υποστηρίζει ότι στο τάγμα του είχε διαδοθεί ότι κρατά το τίμιο ξύλο, επειδή είχε γλυτώσει από επικίνδυνα πυρά των Τούρκων. Η τελευταία πληροφορία που μας προσφέρει ο Μπαντουβάς παραπέμπει στη θεωρία του Hobsbawm για τον κοινωνικό ληστή και τη συμβολική διάσταση του φαινομένου, η οποία αφορά την κοινωνική νομιμοποίηση της εξουσίας του. Οι στρατιώτες, μας πληροφορεί το υποκείμενο, του είχαν αποδώσει το μυθικό χαρακτηριστικό του άτρωτου, που προστατεύεται από κάτι άγιο.¹²¹ Ο Μπαντουβάς, με αυτόν τον τρόπο, κοινωνεί στους αναγνώστες του ότι η φήμη του και στον στρατό είχε εξαπλωθεί και ότι είχε σχηματιστεί κάποιος μύθος γύρω από το όνομά του.

2. 4. Περίοδος 1922-1940.

Ο Μπαντουβάς αφού αφηγήθηκε ιστορίες σχετικές, πρώτον, με τα όνειρα του όταν ήταν παιδί, δεύτερον με τα χρόνια, που ήταν έφηβος και εκπλήρωσε κατά κάποιο τρόπο τα παιδικά του όνειρα και τρίτον με τις έξοχες στρατιωτικές του επιδόσεις, υπηρετώντας την πατρίδα, συνεχίζει την αφήγησή του περιγράφοντας τις

φυλακών Ιτζεδίν (Καλάμι). Μέχρι τον Ιανουάριο του 1922, που ο υπουργός εξωτερικών μετέβη στην Κρήτη με ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις, οι ανυπότακτοι κληρωτοί υποθάλπονταν από τους αγρότες και είχαν μετατραπεί σε ένοπλες ομάδες ανταρτών με συντονισμένη δράση και συγκεκριμένα πολιτικά αιτήματα. Τότε ξεκίνησε η καταδίωξη των ανταρτών και η εκτόπιση των συγγενών τους. Μέχρι τα τέλη Απριλίου οι περισσότεροι είχαν συλληφθεί ή παραδοθεί. Βλ. σχετικά, Νίκος Βαφέας, Μανώλης Βουρλιώτης, «Συλλογική δράση και πολιτική βία στην Κρήτη του μεσοπολέμου: Η στάσις του 1921-22», υπό δημοσίευση.

¹¹⁹ Απευθυνόμενος προς τους συμπολεμιστές του, στη σελίδα 44, λέει: «Παιδιά από αυτή τη στιγμή αναλαμβάνω τη διοίκηση. Μπρος!» και απευθυνόμενος στον ταγματάρχη στη σελίδα 49, λέει: «Εγώ ήκαμα το δικό μου σχέδιο, κύριε ταγματάρχα». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 44, 49.

¹²⁰ «Για δε μένεις να σε κάμω αξιωματικό; - Δε θέλω αξιωματικός». Στο ίδιο, σ. 53.

¹²¹ Λέει: «Γύρισα λοιπόν στο λόχο. Διαδίδεται ότι βαστώ τίμιο ξύλο. Από κει διαδόθηκε πως ο Μπαντουβάς βαστά τίμιο ξύλο». Στο ίδιο, σ. 52.

δραστηριότητές του κατά τον μεσοπόλεμο. Στα 25 του χρόνια, όπως λέει: «Ερχόμενος το '22 απ' τη Μικρασιατική καταστροφή τον Αύγουστο, προηγουμένως είχα δημιουργήσει πολλά πρόβατα. Είχα δώσει πολλές αγελάδες συμμισακές στη Μεσσαρά. Είχα κάμει αγορές απού τσι Τούρκους. Μου 'φήκανε και οι Τούρκοι, τους οποίους εβοήθηξα να μη στραπατσαριστούνε απ' τσι Χριστιανούς και τσ' ήβαλα στο Ηράκλειο, πολλές περιουσίες ως ενοίκιο και ήπρεπε να ξεκινήσω πλια την οικονομική μου ύπαρξη»¹²².

Για να αγοράσει σπόρους για τα χωράφια και τροφή για τα ζώα χρειαζόταν κεφάλαιο, το οποίο δανείστηκε από τον έμπορο Κωνσταντίνο Χατζάκη, ο οποίος καταγόταν από τις Κάτω Ασίτες. Γράφει: «Έβαλα στα ζευγάρια, τα οποία αγόρασα τριτάρηδες, απ' τα τρία ένα να παίρνουνε αυτοί οι οποίοι θα εργάζουντανε, κι εδημιούργησα καταυτό το (ν)τρόπο σαράντα ζευγάρια. Εδημιούργησα 2.000 πρόβατα. Εγώ άμα οργάνωσα τη δουλειά αυτή απασχολούμουνε στο εμπόριο. Προπαντός στο εμπόριο του λαδιού και σιτηρών. Εμάζεψα τσι ελιές τω (ν)Τούρκων που μούχαν αφήσει, έβγαλα απού τα πρόβατα χρήματα και εξεχρέωσα το (μ)πιστωτή μου το Χατζάκη»¹²³. Με αυτό τον τρόπο, επιδεικνύει το επιχειρηματικό του δαιμόνιο και τον δραστήριο χαρακτήρα του, που με τη βοήθεια και ενίσχυση ενός ισχυρού οικονομικά συντοπίτη του μεγάλωσε την περιουσία του. Τονίζει το στοιχείο της ατομικής προσπάθειας στην επιτυχία του στον οικονομικό τομέα. Διαπιστώνεται η ανοδική οικονομική πορεία του Μπαντουβά,¹²⁴ ο οποίος μέχρι τότε διέμενε στο χωριό του, τις Άνω Ασίτες της επαρχίας Μαλεβιζίου, και είχε δύο παιδιά (ένα κορίτσι και ένα αγόρι) και γράφει για την κατάστασή του: «Δεν εσκεφτούμουνε ποτέ να μπω στο Ηράκλειο. Ήμουνε ένας γενικός ντερβέν-αγάς με τα πρόβατα μου, με τα ζευγάρια μου και με το εμπόριο μου»¹²⁵.

Την καθιέρωσή του στον οικονομικό τομέα της κρητικής υπαίθρου συνοδεύει η ανοδική κοινωνική πορεία του και η μετάβασή του από τον χώρο της υπαίθρου στον αστικό χώρο. Στα τέλη του 1923, ο «πολιτικός του φίλος»¹²⁶, όπως αποκαλεί τον Τίτο Γεωργιάδη, του προτείνει να μετακομίσει στην πόλη του Ηρακλείου και να αφήσει τη ζωή στην ύπαιθρο. Ο Μπαντουβάς το 1924 μετακόμισε στο Ηράκλειο, έχοντας στο πλευρό του, ως συνέταιρο, τον πρώτο του ξάδερφο Γιώργη

¹²² Στο ίδιο, σ. 78.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 79.

¹²⁴ Ο οποίος ξεκίνησε ως κτηνοτρόφος προσέχοντας τα τρία ζευγάρια βοοειδή και τα 200 πρόβατα του πατέρα του και μέσα σε μια δεκαετία μετατράπηκε σε μεγαλοεμποροκτηματία ή δερβέναγα της υπαίθρου, όπως περιγράφει τον εαυτό του. Βλ. Στο ίδιο, σ. 19 και σ. 79.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 79.

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 80.

Μπαντουβά.¹²⁷ Στην αφήγησή του, περιγράφει διεξοδικά την περιουσιακή του κατάσταση κατά τον μεσοπόλεμο: «Δημιουργώ, εχτός το εμπόριο, κατόπιν τυροκομεία, δημιουργώ αγελάδες, κι έτσι επιβλήθηκα στον οικονομικό τομέα στο Ηράκλειο»¹²⁸. Επίσης, λέει ότι αγόρασε τους αμπελώνες του Τσουδερού στην Φοινικιά και του Περδικογιάννη, η οποία βρισκόταν δίπλα, και έτσι είχε στην κατοχή του μια μεγάλη έκταση, η οποία του πρόσφερε 60.000 οκάδες σταφίδα το χρόνο.¹²⁹ Παρουσιάζει τον εαυτό του ως άνθρωπο που δεν αφήνει τις ευκαιρίες να πάνε χαμένες, και θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, στο παράδειγμά του, εντοπίζεται το φαινόμενο της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, το οποίο συνοδεύεται από την μετάβαση του υποκειμένου από την ύπαιθρο στην πόλη.

Σε πολιτικό επίπεδο εκείνη την περίοδο, μπορούμε να αναφέρουμε ότι το κόμμα του Βενιζέλου στις εκλογές του '33 έχασε από τις αντιβενιζελικές παρατάξεις και, σύμφωνα με τον Βερέμη, οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας ήταν πολωμένες ανάμεσα στο βενιζελικό και το αντιβενιζελικό στρατόπεδο εξαιτίας δύο φλεγόντων ζητημάτων που απασχολούσαν τον κόσμο της πολιτικής και του στρατού.¹³⁰ Η πόλωση οδήγησε στην πραγματοποίηση του κινήματος των βενιζελικών το 1935, με το οποίο, όπως λέει ο Μπαντουβάς, δεν ήταν σύμφωνος.¹³¹ Βέβαια, το Μάρτιο του 1935 συμμετείχε στο κίνημα των βενιζελικών, οι οποίοι κατέλαβαν τις αρχές στο Ηράκλειο. Με την αποτυχία του κινήματος, όλοι οι συμμετέχοντες στο κίνημα, πολιτικοί, στρατιωτικοί, αξιωματικοί της χωροφυλακής, κ.ά., συνελήφθησαν.¹³² Ο Μπαντουβάς κατέφυγε στα βουνά και γλύτωσε τη σύλληψη. Στην συνέχεια, κανόνισε μυστική συνάντηση με τον φίλο του νομάρχη Σγουράκη,¹³³ όπου άλλαξαν τις καταθέσεις μαρτύρων και έβγαλαν αθωωτικό βούλευμα για τον ίδιο. Όταν περιγράφει

¹²⁷ Ακόμη μία φορά χρησιμοποιεί τους συγγενικούς δεσμούς του στην οργάνωση της ζωής και των δραστηριοτήτων του, αποδεικνύοντας τον σημαντικό ρόλο που κατέχουν.

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. 88.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 88.

¹³⁰ Το πρώτο ζήτημα ήταν η προσπάθεια του Κονδύλη (υπουργού Στρατιωτικών) να αγνοήσει την απόφαση του Ανώτατου Στρατιωτικού Συμβουλίου, η οποία πρότεινε μετριασθείς αλλαγές στην επετηρίδα του στρατού, που ευνοούσε τους βενιζελικούς αξιωματικούς του 1917-1920 και το δεύτερο ζήτημα ήταν η επιδίωξη της κυβέρνησης να αλλάξει το εκλογικό σύστημα προς όφελος της. Οι φήμες και οι υπόνοιες για την επιβολή δικτατορίας το 1934 άρχισαν να εντείνονται και ο Μεταξάς την υποστήριζε ανοιχτά. Οι πολιτικοί βενιζελικοί παράγοντες (Μυλωνάς, Καφαντάρης, Σοφιανόπουλος, Μάρης, Ζάννας) είχαν την ιδέα του στρατιωτικού κινήματος ως προληπτικό μέτρο εναντίον της κυβέρνησης των Λαϊκών σε περίπτωση που προέκυπτε απειλή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στην πραγματοποίηση του κινήματος οι πολιτικοί παραγκωνίστηκαν από τους ανώτερους αξιωματικούς. Βλ. Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα, 1977.

¹³¹ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 54-55.

¹³² Για τους λόγους αποτυχίας του κινήματος και τις συνέπειες του, βλ. σχετικά, Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού...*, ό.π., σ. 253-278.

¹³³ Λέει: «...αλλά ο Νομάρχης ήτανε πολύ φίλος μου εμένα, πάρα πολύ φίλος μου. Και ο πατέρας του είχε καεί στο Αρκάδι. Ήτονε λαϊκός, διότι δε (ν)του δίδανε οι βενιζελικοί θέση. Τετραγωνικό μυαλό.». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 68.

το γεγονός, αναφέρει ότι απείλησε το νομάρχη, μιλώντας του, για συνέχιση των αναταραχών στα βουνά, σε περίπτωση που τον καταδίωκαν· λέει χαρακτηριστικά πως του είπε: «...εγώ φυλακή δε μπαίνω. Ήμουνε κινηματίας, αλλά φυλακή δε μπαίνω. Και θα πολεμώ απάνω στα βουνά και θα – ν – έχω τούτους – ε, μαζί μου, τσι λαϊκούς. Κατέχεις τι επιρροή έχω και πρέπει να με βοηθήξεις»¹³⁴. Ο Μπαντουβάς επιδεικνύει τη δύναμη και την επιρροή του, αλλά, σε τελική ανάλυση, φαίνεται ότι και ίδιος επιθυμούσε μια συμβιβαστική λύση, που θα του εξασφάλιζε την ελευθερία του. Ο Μπαντουβάς, όταν οι μηχανισμοί του κράτους αρχίζουν να γίνονται πιο αποτελεσματικοί, και η τιμωρία σε έναν χώρο, όπως ο ελεγχόμενος αστικός χώρος, να γίνεται πιο άμεση και εύκολη, επιλέγει την διαπραγμάτευση με τους εκπροσώπους της τοπικής αυτοδιοίκησης, χρησιμοποιώντας φυσικά τις γνωριμίες και τα κοινωνικά του δίκτυα. Διαπραγματεύεται την ελευθερία του με έναν πολιτικό και, κατά κάποιο τρόπο, ζητά την προστασία και την στήριξη από ένα μέλος της τοπικής ηγεσίας. Πετυχαίνει το στόχο του κι έτσι ανταποκρίνεται στον ρόλο, όχι του κοινωνικού, αλλά του πολιτικού ληστή, που εξετάζει ο Blok. Σύμφωνα με τον Hobsbawm, η κοινωνική ληστεία είναι φαινόμενο προ-πολιτικό,¹³⁵ αφού το ιστορικό υποκείμενο δεν έχει αποκτήσει πολιτική συνείδηση ή βρίσκεται στη διαδικασία απόκτησής της, και σε αυτό το σημείο έγκειται η κριτική που ασκήθηκε στον Hobsbawm από τον Blok,¹³⁶ η οποία βοήθησε να αναδειχθεί η πολιτική πλευρά της ένοπλης διαμαρτυρίας. Ο ληστής, σύμφωνα με τον Blok, προτιμά την προστασία αυτών που βρίσκονται στην κυρίαρχη τάξη από την προστασία των αγροτών, γιατί η προστασία τους είναι πιο ισχυρή και με τη βοήθειά τους μπορεί να έχει μια πιο επιτυχημένη δράση με μεγαλύτερη διάρκεια και σε μεγαλύτερη εμβέλεια.¹³⁷

Την αποτυχία του φιλοβενιζελικού κινήματος ακολούθησε η παλινόρθωση της βασιλευομένης δημοκρατίας,¹³⁸ η ανάθεση από τον βασιλιά της πρωθυπουργίας, μετά

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 69.

¹³⁵ Βλ. Eric Hobsbawm, *Primitive rebels...*, όπ.π., σ. 2.

¹³⁶ Βλ. Anton Blok, "The peasant...", σ. 498.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 498-499.

¹³⁸ Ο Σβορώνος γράφει ότι «την παλινόρθωση της βασιλείας την αναγνώρισαν οι φιλελεύθεροι. Το κόμμα των φιλελεύθερων υποστήριζε τη κυβέρνηση Δεμερτζή με υπουργό των στρατιωτικών το Μεταξά, και το κυριότερο, η μεγάλη πλειοψηφία της Βουλής με 241 ψήφους υπέρ, 16 κατά και 4 αποχές, δέχτηκε την ανάθεση της εξουσίας στον Μεταξά, και τη διακοπή των εργασιών της Βουλής. Η δικτατορία θεωρήθηκε από τις ηγετικές ομάδες της ελληνικής αστικής τάξης ως ο κατάλληλος συντελεστής ασφαλείας για την εξασφάλιση των συμφερόντων της. Η επιβολή της μιας ή της άλλης κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης της, είτε με το κόμμα των λαϊκών είτε με το κόμμα των φιλελευθέρων, που οι πολιτικοί τους αγώνες είχαν καταντήσει να εκφράζονται με σειρά στρατιωτικών κινήσεων και αντικινήσεων δεν φαινόταν πλέον σίγουρη εγγύηση». Βλ. Νίκος Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-50 στην ελληνική ιστορία», *Ο πολίτης*, τ. 55, (Νοέμβριος 1992), σ. 29. Κι ο Μαζάουερ εντοπίζει την εμφάνιση της εξελισσόμενης αντικομμουνιστικής νοοτροπίας, ιδεολογίας και δικαστικής τακτικής στην περίοδο του μεσοπολέμου. Και αναρωτιέται αν η ανάπτυξη

τον θάνατο του τότε πρωθυπουργού Δεμερτζή, στον Ιωάννη Μεταξά και η δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936. Ο Μπαντουβάς από οπαδός του Βενιζέλου έγινε οπαδός του Μεταξά, δικαιολογώντας την απόφασή του με την έλλειψη κάποιου άλλου πολιτικού «αστέρα» εφάμιλλου του Βενιζέλου.¹³⁹ Λέει χαρακτηριστικά: «Όταν ο Μεταξάς εκήρυξε τη δικτατορία, εγώ βλέποντας το χαμηλό του Βενιζέλου, τη (γ)καταστροφή που είχε υποστεί η Ελλάδα, τον ακολούθησα. Και συζητούσα πολλές φορές με το φίλο μου τον (γ)καρδιακό το(ν) Τίτο το Γεωργιάδη και μούλεγε. – Δε (ν)τοκαμες καλά. Η δικτατορία δεν είναι καλή. Τουπα ότι: – Εγώ νομίζω ότι ετσ’ ήπρεπε να γίνει. Διότι άμα ήφυγε ο Βενιζέλος δε βλέπω άλλη κατάσταση ’σαμε να ηρεμήσουμε, να δούμε ποιος πολιτικός αστέρας θα φανεί, να συνεχίσει τη γραμμή του Βενιζέλου.»¹⁴⁰ Ο Μπαντουβάς φαίνεται φορέας μιας κουλτούρας που υποστηρίζει τον ισχυρό αρχηγό και ηγέτη και σύμφωνα με αυτό το σχήμα εκλαμβάνει την πολιτική. Διαλέγει στρατόπεδο σύμφωνα με το πρόσωπο που ηγείται, και όχι σύμφωνα με τις αρχές που υποστηρίζει ή το πολιτικό του πρόγραμμα και όταν στο προσκήνιο εμφανίζεται ένας ηγέτης, έστω και αυταρχικός, δεν διστάζει να τον ακολουθήσει. Συμπεραίνουμε ότι δεν είναι οπαδός κάποιας νεότερης ιδεολογίας, αλλά οπαδός των ισχυρών ηγετικών προσωπικοτήτων, στοιχείο που ταιριάζει με τα παραδοσιακά σχήματα σκέψης. Το ζητούμενό του είναι ένας χαρισματικός αρχηγός, και όχι κάποιο κόμμα οργανωμένο με βάση κάποια ιδεολογία, ή έστω ένα πρόγραμμα γενικών αρχών. Ο Μπαντουβάς ανήκει στα άτομα που περιγράφει ο Hobsbawm στη

του αντικομμουνισμού μετά το 1929 μπορεί να θεωρηθεί ως στρατηγική του πολιτικού κόσμου για να διατηρήσει τη νομιμότητά του. Βλ. Mark Mazower, «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους», *Ίστορ*, τ. 3, (Μάιος 1991), σ. 65-84. Κατά συνέπεια, μπορούμε να σχολιάσουμε ότι απέναντι στην εμφάνιση νέων κοινωνικών τάσεων και την αυτόνομη πολιτική τους εκπροσώπηση (ίδρυση ΚΚΕ), οι κυρίαρχες τάξεις προτιμούν τη λύση της δικτατορίας, η οποία εμφανιζόταν ως εγγυήτρια της εθνικής ενότητας και πολέμια του κομμουνισμού. Έτσι και ο Μπαντουβάς έχοντας αποκτήσει ανώτερη κοινωνική θέση, διατηρώντας πελατειακές σχέσεις με πρόσωπα της πολιτικής ζωής και επιθυμώντας να διασφαλίσει τα κεκτημένα του υιοθετεί μια μετριοπαθή, συντηρητική και συγκρατημένη στάση απέναντι στα πολιτικά τεκταινόμενα.

¹³⁹ «Όλοι προδώκανε το Βενιζέλο. Ποιος θα – ν – είναι κειος –α, ο οποίος σήμερα θα τεθεί αρχηγός. [...] Κι έτσι όταν ο Μεταξάς ανάλαβε τη δικτατορία εγώ είχα ωριμάσει και λέω “καλά ήκαμε να τσι καθαρίσει τσι κερατάδες ίσαμε να δούμε ποιος πολιτικός θα φανεί. Δε θάνα εφάμιλλος του Βενιζέλου, αλλά θάνα τουλάχιστον αντάξιος του εν μέρει, να τον ακολουθήσομε”». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μπαντουβά...*, ό.π., σ. 71. Λέγοντας να τους «καθαρίσει τσι κερατάδες» αναφέρεται στους βενιζελικούς κινηματίες του 1935 και τους αντιδικτατορικούς του 1938. Ο Μπαντουβάς υιοθετώντας, στον λόγο του, αντικινηματική στάση και υποστηρίζοντας το μεταξικό καθεστώς, φαίνεται να προσπαθεί, να δείξει ότι, η στάση και η γνώμη του εξυπηρετούσαν πρώτα απ’ όλα τα συμφέροντα του κράτους και γι’ αυτό το λόγο στρέφονταν ενάντια σε κάθε προσπάθεια κοινωνικοπολιτικής αναταραχής. Πρέπει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τον Mazower, «ο φόβος της κομμουνιστικής επικράτησης απετέλεσε το πρόσχημα για την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, το καθεστώς του οποίου ανέδειξε τον αντικομμουνισμό στην πρώτη γραμμή της προπαγάνδας του». Mark Mazower, «Η συγκρότηση του...», ό.π., σ. 66. Η αντικινηματική-αντικομμουνιστική προπαγάνδα, η φασιστική ρητορεία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και η εντεινόμενη αστυνόμευση των πολιτών της χώρας, πιθανότατα δεν άφησαν ανεπηρέαστο τον Μπαντουβά.

¹⁴⁰ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 56.

θεωρία του για τους πρωτόγονους επαναστάτες, τα οποία, ενώ ανήκουν σε μια κοινωνία που βρίσκεται στο στάδιο της εξέλιξης από την παραδοσιακή οργάνωση στην νεότερη, εντούτοις φαίνεται ότι δεν έχουν υιοθετήσει νεότερα σχήματα σκέψης, μένουν προσκολλημένα στην παράδοση και την κουλτούρα του τόπου τους.¹⁴¹ Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να αναφερθεί, και να δικαιολογηθεί εν μέρει, το παράδοξο της ελληνικής κοινωνίας αυτής της περιόδου, μιας κατά βάση αγροτικής κοινωνίας, που όμως στην πολιτική ζωή εκπροσωπείται από αστικά κόμματα.

Στα Χανιά από το 1937 είχε ιδρυθεί η Φιλική Εταιρία, μία παράνομη αντιφασιστική οργάνωση, που απαρτιζόταν από βενιζελικούς, κομμουνιστές, άλλους δημοκράτες, εργάτες και αγρότες, φοιτητές, επιστήμονες, απότακτους αστυνομικούς, κ.ά. Το Πάσχα του 1938 ο πολιτευτής Χανίων Αριστομένης Μητσοτάκης συναντήθηκε με εκπροσώπους της Φιλικής Εταιρίας και συνεννοήθηκαν να κάνουν πράξη τον αγώνα ενάντια στο φασιστικό καθεστώς μέσω της επανάστασης. Στις 29 Ιουλίου του 1938, αφού τις προηγούμενες μέρες είχε διαδοθεί το ραντεβού για την εξέγερση και είχε ελάχιστα οργανωθεί το κίνημα, βενιζελικοί, μητσοτακικοί, κομμουνιστές, λαϊκοί και πλήθος κόσμου κατέλαβαν τη στρατιωτική βάση της Σούδας, το Τηλεγραφείο, τη Γενική Διοίκηση, τα γραφεία της Μεραρχίας, της Διοίκησης Χωροφυλακής, της Ασφάλειας και τα αστυνομικά τμήματα.¹⁴² Η αποτυχία του κινήματος οδήγησε τους αρχηγούς του να καταφύγουν στα βουνά, όπου συγκεντρώθηκαν και διαφωνούσαν μεταξύ τους για το αν θα συνέχιζαν τον αγώνα ή αν θα έφευγαν από τη χώρα. Μετά από επαφές του βουλευτή του κόμματος των Φιλελεύθερων Μανούσου Βολουδάκη με τον Γενικό Διοικητή, και αφού δεν υπήρχε στήριξη για την συνέχιση του αγώνα από το Ρέθυμνο και το Ηράκλειο, έντεκα αρχηγοί του κινήματος, που κάποιοι από αυτούς είχαν καταδικαστεί ερήμην τους σε θάνατο, φυγαδεύτηκαν στο Γαϊδουρονήσι ή Χρυσή, για να μεταφερθούν τελικά στην Κύπρο, από τον Μπαντουβά.¹⁴³

Ο Μπαντουβάς αναφέρει ότι ο δήμαρχος του Ηρακλείου Μηνάς Γεωργιάδης του πρότεινε να ζητήσει από τον Μεταξά να κανονίσει ο ίδιος την απομάκρυνση των

¹⁴¹ Βλ. Eric Hobsbawm, *Primitive rebels...*, όπ.π., σ. 3.

¹⁴² Οι αγανακτισμένοι πολίτες οπλίστηκαν από τις αποθήκες της στρατιωτικής βάσης και ξεχύθηκαν στους δρόμους, ακολούθησε το συλλαλητήριο και η χαλαρή αντιμετώπιση της κατάστασης από τους αρχηγούς του κινήματος, που έστειλε τον κόσμο στα σπίτια τους. Το κίνημα διήρκεσε λίγες ώρες λόγω της έλλειψης οργάνωσης, τακτικής και σοβαρότητας από τους αρχηγούς του, που δεν φρόντισαν να αποπλιστούν οι χωροφύλακες και ο στρατός και άφησαν τον Γενικό Διοικητή Κρήτης Σφακιανάκη να συντονίσει την ανακατάληψη εξουσίας μέσω τηλεφώνου. Ακολούθησαν συλλήψεις και συμπλοκές. Βλ. Χατζηαγγελής Βαγγέλης, *Το αντιδικτατορικό κίνημα της Κρήτης*, Χανιά, 1986.

¹⁴³ Στο καΐκι επιβιβάστηκαν οι: Αρ. Μητσοτάκης, Ι. Μουντάκης, Μαν. Βολουδάκης, Εμ. Μπακλατζής, Σταύρος Παπαδοκωνσταντάκης, Ρούσος Τσιγκουνάκης, Ι. Σμιτόπουλος, Ηρακλής Μπριλάκης, Εμμ. Κοτζάμπασης, Βαγ. Χατζηαγγελής και Στυλιανουδάκης. Βλ. Στο ίδιο, σ. 86.

επαναστατών από τη χώρα.¹⁴⁴ Ο Μπαντουβάς δέχτηκε και μεσολάβησε ανάμεσα στους πολιτικούς, που επιθυμούσαν την εκδίωξη των επαναστατών, το δικτατορικό καθεστώς και τους επαναστάτες, παίζοντας τον ρόλο του διεκπεραιωτή μιας επιχείρησης. Συνεργάστηκε με πολιτικούς αρχηγούς, ακολούθησε πειθήνια κάποιες οδηγίες και είπε για τους επαναστάτες ότι κατέλαβαν για λίγες ώρες τα Χανιά, «νομίζοντας ότι θα γίνουν πλούσιοι»¹⁴⁵. Με αυτά τα λόγια, απολιτικοποιεί το αντιδικτατορικό πολιτικό κίνημα και προβάλλει ως κίνητρο των κινηματιών την καιροσκοπία και την αναζήτηση προσωπικού οφέλους. Λέει: «Αυτοί οι άνθρωποι δεν εκάμανε το κίνημα για το καλό του έθνους, το κάμανε αποκλειστικώς και μόνο για να πάρουνε την ηγεσία τση κυβερνήσεως, για το λουφέ»¹⁴⁶. Κατά τον μεσοπόλεμο, οι αναπροσαρμογές της ελληνικής κοινωνίας, η καπιταλιστική ολοκλήρωση της χώρας στις δεκαετίες του 1930 και του 1940, η πιο αποτελεσματική οργάνωση της κρατικής μηχανής ελέγχου, η πολιτική συνειδητοποίηση του Μπαντουβά, η οποία συνδυάζεται με έντονα τοπικιστικά αισθήματα¹⁴⁷ και την οικονομική του ευμάρεια, οδηγούν τον αφηγητή στην υιοθέτηση του ρόλου του εξυπηρετητή και διαμεσολαβητή ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τους κινηματίες, εκείνου που επιβάλλει την τάξη στην τοπική κοινωνία.

2. 5. Κατοχή 1941-1943.

Με το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και την κατοχή της Ελλάδας από τις ιταλογερμανικές δυνάμεις ο Μπαντουβάς παρουσιάζεται ως προστάτης της πατρίδας και υπερασπιστής της τοπικής κοινωνίας. Λέει ότι πολέμησε στην Μάχη της Κρήτης τον Μάιο του 1941 και ότι με τη λήξη της έστειλε αγγελιοφόρους σε όλους τους νομούς για να ενημερώσει και να προτρέψει συγκεκριμένα άτομα να μνηθούν στον αγώνα.¹⁴⁸ Υποστηρίζει πως ήταν παρών στην ορκωμοσία για τη συνέχιση του

¹⁴⁴ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 57.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 57.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 71.

¹⁴⁷ Υποστηρίζει ότι, όταν ο εισαγγελέας Ηρακλείου τον κατηγορήσε για εσχάτη προδοσία, επειδή είχε πληροφορίες ότι φυγάδευσε τους κινηματίες, ο ίδιος του απάντησε: «-Εγώ; Δεν ήδωξα 'γω τσ' επαναστάτες. Αν τοκαν' αυτό το πράμα θα - ν - αισθανόμουν ικανοποίηση. Και εσύ να τόκαμες πρέπει να αισθάνεσαι ικανοποίηση κι όποιος άλλος κι α (ν)τόκανε. Γιατί παει το 'ματοκύλισμα». Στο ίδιο, σ. 66. Φαίνεται ότι, απομακρύνοντας τους κινηματίες, ο ίδιος πίστευε ότι, με αυτό τον τρόπο, εξυπηρετούσε το καλό της τοπικής κοινωνίας και ήταν υπερήφανος που συνέβαλε στην επαναφορά της τάξης και της ομαλότητας στο νησί. Παρουσιάζει τις πράξεις του ως απόρροια των καλύτερων προθέσεων υπέρ του τοπικού πληθυσμού.

¹⁴⁸ Βλ. Στο ίδιο, σ. 118.

αγώνα, που δόθηκε στον Άγιο Σύλλα Ηρακλείου στις 2 Ιουνίου 1941, και στην οικονομική και διοικητική οργάνωση του αγώνα.¹⁴⁹

Ο Μπαντουβάς, από την αρχή των περιγραφών του, αυτοπαρουσιάζεται αποφασισμένος να θυσιάσει την περιουσία και την οικογένεια του για την πατρίδα¹⁵⁰ και ως αρχηγός και ηγέτης του αντιστασιακού κινήματος στην Κρήτη.¹⁵¹ Σύμφωνα με τον Hobsbawm, μπορεί οι κοινωνικοί ληστές να συνεργάζονται με την εξουσία και να εξυπηρετούν τα συμφέροντά της, αλλά αυτό που τους καθιστά υπαρκτούς είναι η υιοθέτηση, από τους ίδιους, του ρόλου του κοινωνικού ληστή και τα χαρακτηριστικά του μύθου που την ακολουθούν.¹⁵² Στη μαρτυρία του Μπαντουβά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, φαίνεται, από την εικόνα του ίδιου για τον εαυτό του, ότι το υποκείμενο αντιπροσωπεύει, ή τουλάχιστον σίγουρα υιοθετεί, χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονται στον ιδεότυπο του κοινωνικού ληστή.¹⁵³ Με αυτόν τον τρόπο, ο Μπαντουβάς ενισχύει την εικόνα του μυθικού ήρωα, την οποία θέλει να μεταδώσει στους αναγνώστες του, και αποδεικνύει ότι ο ίδιος ταυτίζει τον εαυτό του με τον κοινωνικό ληστή «ήρωα-πατριώτη», που δεν υπηρετεί και δεν υποτάσσεται σε κανέναν. Επίσης, η διάδοση της δράσης και του μύθου του ως κοινωνικού ληστή από την κοινή γνώμη γίνεται φανερή και μέσω άλλης πηγής με την οποία ήρθαμε σε επαφή (στίχοι τραγουδιού, οι οποίοι εντοπίστηκαν στο διαδίκτυο κι εξυμνούν την

¹⁴⁹ Βλ. Στο ίδιο, σ. 121-122.

¹⁵⁰ Υποστηρίζει ότι, όταν η γυναίκα του τον συμβούλεψε να κατέβει από το βουνό και να παρατήσει τον αγώνα - «για να μη χάσω 35 χρόνων κόπο, που είχα κάμει για να δημιουργηθώ» - αυτός της απάντησε τα εξής: «Για μένα σήμερα δεν υπάρχει ούτε περιουσία ούτε οικογένεια. Υπάρχει πατρίδα». Στο ίδιο, σ. 122.

¹⁵¹ Πρώτα από όλα με την έκδοση των απομνημονευμάτων υπό του συγκεκριμένου τίτλου κατοχυρώνει την αρχηγεία του αντιστασιακού κινήματος στην Κρήτη. Σύμφωνα με τον Λυμπεράτο, ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ με σκοπό να αποφευχθεί η προσχώρηση των ομάδων του Μπαντουβά στο ΕΑΜ κατά τις αρχές του 1943, τον είχε αναγνωρίσει ως επικεφαλής όλης της Αντίστασης στην Κρήτη. βλ. Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», στο, {Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.),} *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος ΓΙΙ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σσ. 9-67, σ. 58. Ο Μπαντουβάς μαζί με άλλους 300 άντρες στελέχη των ομάδων Αντιστάσεως Εμμ. Μπαντουβά, στις 29 Ιουλίου του 1958, αποφάσισε να διεκδικήσει τον τίτλο του αρχηγού της εθνικής αντίστασης, εις βάρος του Γ. Πετρακογιώργη, που στη συγκέντρωση των αγωνιστών της Κρήτης στις 2 Ιουνίου 1958 είχε ψηφιστεί πρόεδρος της επιτροπής τους. Βλ. «Εμπαίζει τους αγωνιστάς αντιστάσεως η κυβέρνησις. Συγκέντρωσις εις το Αρκάδι», εφ. *Ελευθερία* (Αθήνα), 3/6/1958, σ. 6 και «Τα αιτήματα των αγωνιστών της Εθν. Αντιστάσεως Κρήτης», εφ. *Ελευθερία* (Αθήνα), 30/7/1958, σ. 5. Μία από τις αποφάσεις της νέας επιτροπής ήταν: «1) Να αναγνωρισθεί ο καπετάν Εμμ. Μπαντουβάς γενικός αρχηγός εθνικής αντιστάσεως Κρήτης 1941 – 1948» και άλλη μία: «4) Να αναγνωρισθούν ως αρχηγοί εθνικής αντιστάσεως μόνον όσοι υποδειχθούν υπό του γενικού αρχηγού Εμμ. Μπαντουβά και όχι οι χρησθέντες δια πολιτικών ή άλλων μέσων, προσβαλλομένων των υφιστάμεων διαταγμάτων ονομασίας αρχηγών αντιστάσεως ως αβάσιμων ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας», επίσης, σύμφωνα με τον ανταποκριτή δημοσιογράφου της εφημερίδας «Ελευθερία»: «εις την συνέλευσην ο κ. Μπαντουβάς εδήλωσεν ότι εάν παραστή ανάγκη, οι υπ' αυτόν αγωνισταί θα κατέλθουν εις ένοπλον συλλαλητήριον». Βλ. «Τα αιτήματα των αγωνιστών της Εθν. Αντιστάσεως Κρήτης», εφ. *Ελευθερία* (Αθήνα), 30/7/1958, σ. 5.

¹⁵² Βλ. Eric Hobsbawm, “Social bandits..”, όπ.π., σ. 504.

¹⁵³ Βλ. Eric Hobsbawm, *Primitive rebels...*, όπ.π., σ. 13-29 και Eric Hobsbawm, *Ληστές*, όπ.π., σ. 53-117.

αντιστασιακή του δράση), η οποία τεκμηριώνει την ύπαρξη της φήμης του ως ήρωα της εθνικής αντίστασης.¹⁵⁴

Στον λόγο του εντοπίζονται χαρακτηριστικά του ιδεότυπου του κοινωνικού ληστή, που αφορούν την ηγετική φυσιογνωμία, την πρωταρχική ενίσχυση της δράσης του από τους συγγενείς και τους γνωστούς του, σύμφωνα με τις αξίες της παραδοσιακής κοινωνίας, τη γενναιοδωρία που επιδεικνύει για την ενίσχυση του αντιστασιακού αγώνα, την ανιδιοτέλεια, την αυτοθυσία, την υπεράσπιση των συμφερόντων της τοπικής κοινωνίας, το μυθικό χαρακτηριστικό του αθέατου, τη σκληρότητα απέναντι σε όσους έδειχναν να μην τον σέβονται, την επίγνωση ότι η επιβίωσή του εξαρτάται από τη στήριξη της τοπικής κοινωνίας, την επικήρυξή του από τις γερμανικές αρχές, τον φόβο που ένοιωθε για μια επικείμενη προδοσία του από τον τοπικό πληθυσμό, την προσπάθεια διάλυσης από τους Γερμανούς των τοπικών δικτύων στήριξής του και τη μετριοπάθεια στη χρήση της βίας σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Τελευταίο και πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο ίδιος απολιτικοποιεί κατά κάποιο τρόπο τη δράση του και θέτει τον εαυτό του εκτός των πλαισίων οποιασδήποτε ιδεολογίας.

Ο Μπαντουβάς αναφέρει ότι κινητοποίησε όλους τους Μπαντουβάκηδες, πήγε στου Βορρού, και εκεί όπως λέει: «εκάλεσα τους δικούς μου όλους, το Μπαντουβά το (γ)Κώστα, το Μπαντουβά το Γιώργη, τον αδερφό μου το Γιάννη. Οι δύο άλλοι μου αδερφοί ήταν στην Αλβανία, ο Ζαχάρης κι ο Νικολής, κι είχαν μείνει στην Αθήνα»¹⁵⁵. Κάλεσε οικογενειακό συμβούλιο¹⁵⁶ γυναικών και αντρών και τους είπε: «Παιδιά, ήρθα από δω να σας – ε – πω ότι θα κάνω αγώνα εξωφρενητικό και θέλω να καθορίσετε τη θέση σας και τη στάση σας»¹⁵⁷. Οι συγγενείς του δέχτηκαν να τον βοηθήσουν, και η συμμετοχή και η στήριξή τους, κατά τη διάρκεια του αντιστασιακού αγώνα, δηλώνει ότι οι παραδοσιακές σχέσεις συγγένειας παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη δράση του, όπου οι «δικοί» του άνθρωποι θα αποτελέσουν τον κεντρικό πυρήνα της.¹⁵⁸ Την οργάνωση του ασφαλούς και έμπιστου

¹⁵⁴ Βλ. παράρτημα στην παρούσα εργασία, σ. 67.

¹⁵⁵ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 127.

¹⁵⁶ Βλ. σχετικά με τα οικογενειακά συμβούλια, Άρης Τσαντηρόπουλος, *Η βεντέτα στη σύγχρονη...*, ό.π., σ. 191-196.

¹⁵⁷ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 127.

¹⁵⁸ Βλ. σχετικά με την αξία του οικογενειακού θεσμού ως συνεκτικού, αλλά και ως πολωτικού στοιχείου της κρητικής κοινωνίας, Άρης Τσαντηρόπουλος, *Η βεντέτα στη σύγχρονη...*, ό.π., όπου μελετούνται δύο περιπτώσεις *οικογενειακών*, υποθέσεων που αφορούν το ίδιο γένος (ευρεία συγγενειακή ομάδα) και σχετίζονται με φονικά και πράξεις αντεκδικήσεων, που σκοπό έχουν την προάσπιση της τιμής και των συμφερόντων του γένους.

αιματοσυγγενικού του δικτύου¹⁵⁹ ακολουθεί η οργάνωση του κοινωνικού του δικτύου. Απευθύνεται στους γνωστούς του, στον κύκλο των ανθρώπων που γνωρίζουν την αγωνιστική του δράση, τον εμπιστεύονται, τον σέβονται και εύκολα θα πλαισίωναν τον αγώνα του. Οι σχέσεις αλληλογνωριμίας, χαρακτηριστικό των παραδοσιακών προκαπιταλιστικών κοινωνιών, όπως φαίνεται, παίζουν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση του αγώνα. Ο Μπαντουβάς, επίσης, φαίνεται να οργανώνει στον αγώνα και άτομα με τα οποία συνδέεται με σχέσεις αγχιστείας και με τελετουργικές σχέσεις, όπως η κουμπαριά. Ξεκίνησε να συνεργάζεται με τον Γιάννη Ποδιά¹⁶⁰, του οποίου η αδερφή το 1937 είχε παντρευτεί τον πρώτο ξάδερφό του, Γεώργιο του Μιχαήλ Μπαντουβά και επίσης συνεργάζεται με την οικογένεια Σαμαρίτη, με τους οποίους ήταν συγγενείς από το σόι της μητέρας του και είχε βαφτίσει το παιδί του Γιώργη Σαμαρίτη, με τον οποίο είχαν και επαγγελματικές συνεργασίες.¹⁶¹

Ο Μπαντουβάς, όπως και ένας κοινωνικός ληστής παρουσιάζει τον εαυτό του γενναιόδωρο¹⁶² και ανιδιοτελή,¹⁶³ που περιφρονεί τα υλικά αγαθά και το μόνο που θεωρεί ως αξία και ιδανικό είναι η αυτοθυσία για την υποστήριξη της πατρίδας¹⁶⁴. Μέσα από τον λόγο του φαίνεται αφοσιωμένος στον σκοπό του, που ήταν ο οργάνωση του αντιστασιακού αγώνα, και ικανός να θυσιάσει ακόμα και τη ζωή της

¹⁵⁹ Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί ότι το Σωματείο Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης Κρήτης «Ομάδων Μπαντουβάδων» το 2008 τοποθέτησε δεκατρείς προτομές αγωνιστών στο Μουσείο Εθνικής Αντίστασης που είχε ιδρύσει ο Μανώλης Μπαντουβάς στις Πατέλες Ηρακλείου και οι εννιά από αυτές παρασταίνουν Μπαντουβάδες. Τον Μανώλη με τα τρία αδέρφια του, Γιάννη, Ζαχαρία και Νικόλαο, τα πρώτα ξαδέρφια του Χρήστο και Κωνσταντίνο του Ζαχαρία Μπαντουβά, τον Ιωάννη Γ. Ζ. Μπαντουβά, τον Ιωάννη του Νικολάου και τον Αντρέα του Μιχαήλ Μπαντουβά. Βλ. Σοφία Τσεντελιέρου, «Τίμησαν όλοι τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης. Οι προτομές 13 πατριωτών στο Μουσείο Εθνικής Αντίστασης», εφ. *Πατρίς*, 22/9/2008.

¹⁶⁰ Στις σελίδες 144-146 περιγράφει την ιστορία του, τους λόγους σύλληψης του, τη συγγενική τους σχέση, στις σελίδες 164-165 περιγράφει την πρόσληψη του στον αγώνα «Και από τότε τον εκράτηξα κατ' αρχάς ως δοκιμή. Τον έβαλα στην αρχή και έκανε ξύλα και επήγαινε στσι φούρνους που εζημώνανε το ψωμί, το οποίο μας εβγάνανε στο λημέρι. Τον ηύρηκα πολύ πρόθυμο και πειθαρχικό. Δεν ήξερα ετότες την ιδεολογία (ν)του». Στο ίδιο, σ. 165.

¹⁶¹ «Δεν εμπορούσε το μυαλό μου να χωρέσει, ότι ο Γιώργης ο Σαμαρίτης, ο οποίος ήταν και εθνικόφρονας, είχενε μεγάλο συμφέρο από μένα, διότι τούχα πεντακόσια αιγοπρόβατα δοσμένα ως ξεχαρτζιστά και τούχα βαφτίσει παιδί, εσυνεργάζομέστανε τριάντα χρόνια μαζί πριν, δεν μπορούσα να το χωρέσει το μυαλό μου ότι ήτανε δυνατόν να γίνει πράχτορας τω Γερμανών». Στο ίδιο, σ. 239.

¹⁶² «Ετότες εγώ επρόσφερα στο στρατό μία δωρεά 1.000 κατσίκια κι αρνιά, τη (μ)πρώτη δωρεά που γίνηκε σε όλο το κράτος». Στο ίδιο, σ. 92. Βλ. Eric Hobsbawm, *Ληστές*, ό.π., σ. 72.

¹⁶³ Και αναφέρει πολλές φορές ότι δε δέχτηκε αξιώματα και θέσεις που του πρόσφεραν, όταν του πρότεινε ο Βεντήρης να γίνει συνταγματάρχης, αυτός αρνήθηκε, γιατί όπως λέει ότι του είπε: «Εβγήκα στο βουνό ως πατριώτης και θέλω να μείνω έτσι. Θέλω να ξεκινήσω ως αργάτης μετά την απολευθέρωση, όχι ως νοικοκύρης». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 369.

¹⁶⁴ Λέει σε κάποιον που προσφέρθηκε να του δώσει χρήματα: «- Δε μου χρειάζονται λεφτά Νικολή, αλλά μου χρειάζεται πειθαρχία και αυτοθυσία». Στο ίδιο, σ. 284.

οικογένειάς του για την επιτυχία του.¹⁶⁵ Επίσης, παρουσιάζει τον εαυτό του να υπηρετεί το καλό της τοπικής κοινωνίας, πατάσσοντας τη ζωοκλοπή στο νομό Ρεθύμνου, οργανώνοντας τους κλέφτες στον αγώνα και, με αυτό τον τρόπο, λέει ότι κέρδισε την εκτίμηση του τοπικού πληθυσμού.¹⁶⁶ Μέχρι το τέλος του 1942, υποστηρίζει ότι θεωρούσε τη ζωοκλοπή¹⁶⁷ ως κύρια αιτία διαίρεσης του αγώνα και, γι' αυτό το λόγο, στο νομό Λασιθίου πήρε αυστηρά μέτρα ενάντια σε αυτή.¹⁶⁸ Ο Μπαντουβάς δείχνει ότι είναι άνθρωπος που ξέρει να επιβάλλεται και να πετυχαίνει το σκοπό του με το καλό¹⁶⁹ ή με το άγριο και, όπως ο κοινωνικός ληστής, επιβάλλει το νόμο του και αυτό που θεωρεί ο ίδιος δίκαιο.

Στις περιγραφές του ανταποκρίνεται στο χαρακτηριστικό του μύθου που συνοδεύει τον κοινωνικό ληστή και αφορά το άπιαστο και αθέατο της ύπαρξής του σε τρία περιστατικά που αναφέρει. Μια μέρα, που οι Γερμανοί έκαναν έφοδο στις Άνω Ασίτες τρομοκρατώντας τους κατοίκους, λέει ότι αυτός έκρυψε την πραγματική του ταυτότητα και υποδύθηκε κάποιον άλλον, που υποτίθεται ότι ήταν κατά της δράσης του Μπαντουβά.¹⁷⁰ Με την εξιστόρηση αυτού του περιστατικού επιδεικνύει την πονηριά και το ταλέντο στο να ξεγελάει τον εχθρό. Σε μια άλλη περίπτωση μεταμφιέστηκε σε εργάτη για να φέρει εις πέρας μια αποστολή χωρίς να τον

¹⁶⁵ «Άμε να πεις τση γυναίκας, να τη (μ)προδιαθέσεις, ότι πρέπει να πειθαρχήσει ο,τι τση πω. Διότι εάν δε (μ)πειθαρχήσει, μόλις αρχινήξει το τουφεκίδι θα την – ε – σκοτώσω κι αυτή και το παιδί για να μη (μ)πέσει στα χέργια τω Γερμανώ και μαρτυρήσει και προδοθεί η όλη οργάνωση». Στο ίδιο, σ. 231.

¹⁶⁶ «Η ζωοκλοπή εξουδετερώθηκε εκατό τα εκατό. Ο κόσμος ενθουσιάστηκε και είχαμε μεγάλη υποστήριξη απού το (μ)πληθυσμό. Αρκεί να πω ότι εβγαίνανε με τα όργανα απάνω στο βουνό, γλεντίζοντας». Στο ίδιο, σ. 260.

¹⁶⁷ «Η πρώτη μου προσπάθεια ήταν με τι τρόπο θα σταματούσε η ζωοκλοπή, όπου είχε φτάσει στο κατακόρυφο και η οποία, η ζωοκλοπή αυτή έφερνε μεγάλη διαίρεση στον Αγώνα». Στο ίδιο, σ. 271.

¹⁶⁸ Λέει: «- Από σήμερα και πέρα όποιος πιαστεί για ζωοκλοπή θα κρεμάται. Οι κτηνοτρόφοι θα πάνε στα σπίθια (ν)τος, θα μετρήσουνε τα κοπάδια (ν)τος με αντάρτες ειδικούς μου, θα μου παραδώσουνε τον αριθμό και όσα χαθούνε θα τα πληρώνω». Στο ίδιο, σ. 271.

¹⁶⁹ Απευθύνεται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε υποψήφιο αγωνιστή που προσπαθεί να πείσει να τον υποστηρίξει, για να πείσει τους παλιούς γερμανόφιλους παραλληλίζει την γερμανική κατάκτηση με την τουρκική και λέει: «Κατ' αυτό το (ν)τρόπο εργάσθηκα σε όλα τα χωργιά, όπου είχα επιτροπές. Και έτσι εξασφάλισα τους παλαιούς γερμανόφιλους και εμπήκανε στην εθνική γραμμή. Ο Κρητικός θέλει προτίμηση και φιλότιμο. Αυτό με βοήθηξε πολύ γενικά σε όλη τη (μ)περίοδο, τόσο κατά της γερμανικής και ιταλικής κατοχής, όσον και κατά τον εμφύλιο πόλεμο». Στο ίδιο, σ. 129. Ο ίδιος παραλληλισμός εντοπίζεται και στον λόγο του Άρη Βελουχιώτη στη Λαμία, βλ. Νίκος Κοταρίδης, «Η ιστορία και η σύγκρουση στο Λόγο της Λαμίας του Άρη Βελουχιώτη», *Ιστορικά*, τ. 23, (Δεκέμβριος 1995), σσ. 381-406, σ. 385-392.

¹⁷⁰ Οδήγησε τους Γερμανούς στο σπίτι του πατέρα του, τους έδειξε φωτογραφία του σε νεότερη ηλικία, τους ζήτησε όπλα για να προστατευθούν οι κάτοικοι από τον Μπαντουβά και υποστήριξε ότι οι Ασιθιανοί είναι φίλοι των Γερμανών. Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 147-153.

αναγνωρίσουν οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους¹⁷¹ και, μια άλλη φορά, για τον ίδιο λόγο μεταμφιέστηκε σε γυναίκα¹⁷².

Ένα άλλο χαρακτηριστικό το οποίο εμφανίζεται στον ιδεότυπο του κοινωνικού ληστή και στις περιγραφές του Μπαντουβά για τον εαυτό του είναι η αυστηρή τιμωρία απέναντι σε όσα άτομα έδειχναν να μην τον σέβονται. Υποστηρίζει ότι είχε αποφασίσει να σκοτώσει τον αδερφό του τον Νικολή επειδή πήρε κάποια πρωτοβουλία χωρίς να τον ενημερώσει¹⁷³ και, για τον ίδιο λόγο, ήθελε να τιμωρήσει με θάνατο τον αδερφό του Γιάννη και τον ξάδερφο του Χρήστο Μπαντουβά.¹⁷⁴ Παρουσιάζεται θερμόαιμος και εκδικητικός, που συνήθως, όταν θύμωνε, έστρεφε το όπλο εναντίον αυτού που του είχε προκαλέσει το θυμό. Αναφέρει συγκεκριμένα ένα περιστατικό κατά τη διάρκεια του οποίου είχε θυμώσει με κάποιους αξιωματικούς¹⁷⁵ και ένα άλλο στο οποίο αυτοτραυματίστηκε, ενώ είχε στρέψει το όπλο εναντίον της γυναίκας του, επειδή του αντιμίλησε¹⁷⁶. Επίσης, περιγράφει το μαχαίρωμα ενός συνεργάτη των Γερμανών¹⁷⁷ και σκοτώνει για παραδειγματισμό κάποιον που είχε προβεί σε μια πράξη η οποία αμφισβητούσε, κατά τη γνώμη του, τον ίδιο και την αρχηγία του¹⁷⁸.

¹⁷¹ «Εντύθηκα εγώ με ρούχα παλιά, λαδωμένα, με απάνω καλό σακκάκι άλλο σακκάκι κι ένα (γ)κασκέτο λαδωμένο κι ένα (γ)καπανί προσφυγικό μαντήλι». Στο ίδιο, σ. 158.

¹⁷² «Έφυγα ένα βράδυ απού το λημέρι, εντύθηκα γυναικίστικα, αβάδισα όλη τη νύχτα». Στο ίδιο, σ. 163.

¹⁷³ «Άστο (ν)το (μ)πούστη, θα τον – ε – σκοτώσω, γιατί πήγε κι ήδωκε το παρόν χωρίς να με ρωτήσει. Ο Κατσιφάρης δεν εσυμφώνησε και αντίδρασε. Εμίλησε και του αδερφού μου του Γιάννη και άλλων, πήγαμε ιδιαιτέρως και μ' επέσαν ή θα φύγουν να μ' εγκαταλείψουν ή να αλλάξω το σχέδιο μου. Τος υποσχέθηκα και τότε πήρα άλλη γραμμή υπέρ του αδερφού μου». Στο ίδιο, σ. 254.

¹⁷⁴ «Άμα τόμαθα αυτό έκαμα αμέσως ανταρτοδικείο και τους δίκασα εις θάνατο. Κι αμέσως απόσπασμα να τσι εχτελέσει μετά το γυρισμό (ν)τος». Στο ίδιο, σ. 285.

¹⁷⁵ «Ετότε δεν άντεξα, τράβηξα το μπιστόλι μου, τος είπα. –Προδότες, πούστηδες, εσείς θα ξεσηκώσετε το (γ)κρητικό λαό; Εσείς δε μπορείτε να ξεσηκώσετε τους εαυτούς σας. Πόσες φορές, μωρέ γουρούνια, σας έχω πάει στο λημέρι και μούχετε φύγει; Πόσες φορές εξήτησα τη βοήθεια σας και μου την αρνηθήκατε; Αυτά δε (ν)τάπα όταν οργανωθήκατε απού το σύνδεσμο, αλλά τώρα ήρθε η ώρα σας να ποθάνετε». Στο ίδιο, σ. 168.

¹⁷⁶ «Έπα τση γυναίκας μου. –Εγώ κάνω αγώνες κι εσύ κάνεις βεγγέρες; Η γυναίκα μου ανόητη, μου είπε. –Ε ναι δα, μα δε θα σώσεις εσύ την Ελλάδα. Την έπιασα απ' τα μαλλιά, επυροβόλησα, αλλά ήσκυψε το κεφάλι τση και η σφαίρα ήυρε το χέρι μου απού τη (μ)παλάμη και πέρασε την άλλη μεριά. Ήπηρα το κλειδί και έφυγα. Με τη σφαίρα αυτή ετραυματίστηκαν και δυο γυναίκες, ελαφρά». Στο ίδιο, σ. 194.

¹⁷⁷ «Όταν έμαθα ότι ένα (μ)παπά Βεργέτη απ' το (γ)Κρουσώνα, συνεργάτη τω Γερμανών, ο οποίος εσυλλήφθηκε με γερμανικό απόσπασμα απού το Μιγάλη τον (ν)Ξυλούρη 'που τα Ανάγεια, μούγραφε ότι πρέπει να παρασταθώ στην εχτέλεση (ν)του. Τον εξητούσα και είχε καταταγεί ως αξιωματικός στο στρατό. Ετότες αντίδρασα και τον εχτέλεσα μόνος μου. Το (μ)πήρα με το αυτοκίνητο, ότι θα πηγαίναμε βόλιτα μαζί με άλλους. Στο δρόμο το (γ)κατέβασα κάτω, τον επήγα πλια πέρα και τούπαιξα σαράντα μαχαιριές, που στο τέλος η κάμα του μαχαιριού εξεύλωσε». Στο ίδιο, σ. 374.

¹⁷⁸ «Τράβηξα το μπιστόλι μου και τον εσκοτώσα επί τόπου. Και τος – ε – λέω. – Αυτό το θάνατο θα πάρετε, όλοι εκείνοι που δε (μ)πειθαρχείτε». Στο ίδιο, σ. 310.

Κατά τη διάρκεια του 1942, ο Μπαντουβάς υποστηρίζει ότι η κοινή γνώμη είχε στραφεί εναντίον του,¹⁷⁹ και όταν ο τοπικός πληθυσμός αρνήθηκε να του προσφέρει βοήθεια, να τον ενισχύσει και να τον τροφοδοτήσει, σε μια στιγμή που φαινόταν ότι δεν θα κατάφερναν αυτός και οι σύντροφοι του να επιβιώσουν αρνήθηκε να επιδοθούν σε κλοπές και αποφάσισε να εφαρμόσουν ένα σχέδιο αυτοκτονίας στο αεροδρόμιο Καστελίου παρά να προδοθούν από τον τοπικό πληθυσμό και να πιαστούν αιχμάλωτοι από τους Γερμανούς.¹⁸⁰ Διαφαίνεται ότι, όταν ο Μπαντουβάς χάνει τη στήριξη της τοπικής κοινωνίας, αναγνωρίζει ότι ήρθε το τέλος του και προτιμά να πεθάνει ηρωικά, παρά ατιμωτικά μετά από μια προδοσία. Κατά τον Hobsbawm, το χειρότερο που μπορεί να συμβεί στον κοινωνικό ληστή είναι να χάσει την στήριξη του τοπικού πληθυσμού, αφού με τη βοήθεια και την ενίσχυσή του επιβιώνει.¹⁸¹

Επίσης, όπως συνέβαινε στους κοινωνικούς ληστές οι οποίοι διώκονταν από τις αρχές, έτσι κι ο Μπαντουβάς ήταν επικηρυγμένος από τις γερμανικές αρχές: «Οι Γερμανοί δε είχαν δεκαπλασιάσει την αποκήρυξη μου και έτσι εφοβούμουνε τους ίδιους τους εδικούς μου»¹⁸². Σε αυτή τη φράση, φαίνεται ότι διακατεχόταν από το φόβο μιας πιθανής προδοσίας, η οποία είναι ο πιο συχνός τρόπος με τον οποίο έρχεται το τέλος του κοινωνικού ληστή, σύμφωνα με τον ιδεότυπο του Hobsbawm. Επίσης, οι Γερμανοί, προσπαθώντας να τον αποδυναμώσουν και να διαλύσουν τα δίκτυα στήριξης και ενίσχυσής του, φαίνεται από τα λόγια του ότι σκότωναν όλους όσοι συνδέονταν μαζί του με την τελετουργική συγγένεια της κουμπαριάς.¹⁸³

Μετά τη μάχη της Βιάννου τον Σεπτέμβριο του 1943,¹⁸⁴ σύμφωνα με τα λεγόμενα του, ο Μπαντουβάς φαίνεται ότι επιθυμούσε διακαώς να μην σκοτώσουν οι

¹⁷⁹ «Ενημερωθήκαμε δε ότι ο κόσμος όλος ήτονε εναντίον μας». Στο ίδιο, σ. 235.

¹⁸⁰ Απευθυνόμενος στους συντρόφους του είπε: «Δεν έχομε σωτηρία και η απόφαση μου (τα μέτρα που έχουνε λάβει όλοι εναντίον μας) είναι με τι τρόπο θα σώσομε την ιστορία, διότι θα μας – ε – προδώσουνε. Κάνω το σχέδιο, τος – ε – λέω, ότι να μην έρθομε στην ανάγκη να μεταχειρισούμε βία και κλοπές να ζούμε....-Το σχέδιο μου είναι να πάμενε στο Καστέλλι τση Πεδιάδος, θα βρούμενε από δω σκεπάρνια, σκαλίδια, και να κάμομε χαρακώματα πλησίον στο αεροδρόμιο, να μπούμε μέσα μόλις οι Γερμανοί ξυπνήσουνε και κινητοποιηθούνε να τος – ε – βάλομε. Θα κυκλωθούμε και θα σκοτωθούμε, αλλά θα σκοτωθούμε ηρωικά». Στο ίδιο, σ. 235.

¹⁸¹ Βλ. Eric Hobsbawm, *Primitive rebels...*, όπ.π., σ. 16.

¹⁸² Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 242.

¹⁸³ «Εγινόντανε τότε μια σοβαρά και ανισόρροπη ενέργεια απού τσι Γερμανούς, πράξη μπορούμε να την – ε – πόμενε. Πηγαίνανε σ' ένα χωργιό και λέγανε του προέδρου – Ποιο έχει εδώ ο Μπαντουβάς βαφτίσει ή στεφανώσει. Κι άμα τος τσ' υποδείγανε τσι σκότωναν επί τόπου. Είχενε γίνει μια σοβαρά τρομοκρατία». Στο ίδιο, σ. 242. Στα λόγια του δε διακρίνεται ίχνος συμπόνοιας ή αγανάκτησης για αυτή την αδικία.

¹⁸⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 319-322, όπου αναφέρει ότι κάποιοι σύνδεσμοι τον ειδοποίησαν πως μεγάλη γερμανική δύναμη είχε συγκεντρωθεί στην περιοχή της Βιάννου και αυτός κατευθείαν κατέστρωσε σχέδιο μάχης, με τη λήξη του οποίου, υποστηρίζει ότι «εμείς επήραμε από σκοτωμένους διακόσα είκοσι (220) όπλα». Στο ίδιο, σ. 322. Σύμφωνα με τον Μ. Λυμπεράτο, «λόγω της έλλειψης

αντάρτες τους Γερμανούς αιχμάλωτους και προσπάθησε πολύ για να το πετύχει, αλλά δεν τα κατάφερε. Για να πείσει τους αντάρτες, τους είπε: «- Κύριοι, εμείς δε μαχομέστανε μόνο να νικήσουμε, αλλά μαχομέστανε και να δημιουργήσουμε ιστορία. Κι αυτοί οι άνθρωποι μια μέρα θα πάνε στα σπίθια (ν)τος και θα διαφημίσουνε και θα εξυψώσουνε την ιστορία των αγωνιστών και τη (μ)ψυχή του Ελληνικού Έθνους»¹⁸⁵. Ο Μπαντουβάς απέναντι στο ζήτημα αιχμαλώτων φαίνεται να μην αντιδρά παρορμητικά (ενώ προηγουμένως είχε αποφασίσει να επιτεθεί στους Γερμανούς χωρίς κάποια αιτία με αποτέλεσμα τα αιματηρά αντίποινα των Γερμανών εις βάρος των Βιαννιτών)¹⁸⁶ και παρουσιάζει τον εαυτό του να σκέφτεται και να ενδιαφέρεται για τη δημόσια εικόνα του Έλληνα αντάρτη στο εξωτερικό. Σύμφωνα με τον Hobsbawm, «η μετριοπάθεια στη χρήση βίας είναι ένα εξίσου σημαντικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της εικόνας του Ρομπέν των Δασών»¹⁸⁷.

Τέλος, φαίνεται στον λόγο του Μπαντουβά ότι υποστηρίζει σθεναρά ένα τελευταίο χαρακτηριστικό του κοινωνικού ληστή, την απουσία πολιτικής συνείδησης και ιδεολογίας.¹⁸⁸ Υποστηρίζει ότι, τον Μάιο του 1943, σε μια σύσκεψη παραγόντων της αντίστασης στο Βαθύπετρο,¹⁸⁹ «απεδείχθη πως οι αριστεροί είχαν χαράξει θέμα πολιτικό, το πως να μονοπωλήσουνε τον Αγώνα και να δώσουνε κατευθύνσεις στο μαχόμενο πληθυσμό υπέρ του κομμουνισμού»¹⁹⁰. Την περίοδο του 1943 το φλέγον ζήτημα ήταν το πολιτειακό. Η βρετανική κυβέρνηση δεν έβλεπε με καλό μάτι την ανασυγκροτημένη κυβέρνηση Τσουδερού,¹⁹¹ καθώς θεωρούσε ότι είχε μια αριστερή

συντονισμού αλλά και με την εντύπωση ότι επίκειτο βρετανική απόβαση στο νησί, η ομάδα σκότωσε 23 Γερμανούς στην κοιλάδα του Βιάννου, χωρίς σχέδιο αντιμετώπισης των αντιποίνων, με αποτέλεσμα οι Γερμανοί να κάμουν 6 χωριά της περιοχής, να εκτελέσουν πάνω από 500 αμάχους και να επιδοθούν σε ανηλεή καταδίωξη του Μπαντουβά, γεγονός που τον υποχρέωσε τον Οκτώβριο του 1943 να εγκαταλείψει το νησί για τη Μέση Ανατολή. Βλ. Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», όπ.π., σ. 58-59.

¹⁸⁵ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 329.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 321.

¹⁸⁷ Eric Hobsbawm, *Ληστές*, όπ.π., σ. 73.

¹⁸⁸ Σύμφωνα με τον Hobsbawm, «η κοινωνική ληστεία δεν έχει σχεδόν καμία οργάνωση ή ιδεολογία, και είναι τελείως απροσάρμοστη με τα μοντέρνα κοινωνικά κινήματα», Eric Hobsbawm, *Primitive rebels...*, όπ.π., σ. 5.

¹⁸⁹ Επρόκειτο για σύσκεψη, που είχε συγκαλέσει το ΕΑΜ, προκειμένου να συντονιστεί η δράση των αντιστασιακών οργάνωσεων στην Κρήτη, η οποία σύμφωνα με τον Μ. Λυμπεράτο απέτυχε. Βλ. Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», όπ.π., σ. 58.

¹⁹⁰ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 212. (η έμφαση δική μου.) Αξίζει να σημειωθεί ότι, τον Απρίλιο του 1943 η αντικατάσταση του κατοχικού πρωθυπουργού Κ. Λογοθετόπουλου από τον Ι. Ράλλη θεωρείται ως η επίσημη έναρξη του αντικομμουνισμού στον κυβερνητικό λόγο. Βλ. Κ. Φραδέλλος, «Αξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου κατά τη διάρκεια της Κατοχής», στο, {Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.),} *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος ΓΙΙ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σσ. 153-179, σ. 173-176.

¹⁹¹ Στο Κάιρο, σύμφωνα με τον Παπαστράτη, επικρατούσε ατμόσφαιρα δυσπιστίας και μηχανορραφιών: «ενώ η συμμετοχή του στόλου στις πολεμικές επιχειρήσεις και η εκπαίδευση του προσωπικού της αεροπορίας προωθούνται άμεσα, η αντιμετώπιση του στρατού είναι διαφορετική και για το λόγο ότι από την αρχή εκεί είναι αισθητές οι πολιτικές ζυμώσεις». Μέχρι τους πρώτους μήνες

κλίση, η οποία θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιο στην εγκατάσταση μιας ισχυρής κυβέρνησης μετά τον πόλεμο, η οποία θα στηριζόταν στη βοήθεια της βρετανικής κυβέρνησης και στον βασιλιά Γεώργιο. Τον Αύγουστο του 1943 αντιπρόσωποι του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, του ΕΔΕΣ και του ΕΚΚΑ υπέγραψαν με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο (πρώην υπουργό) και τον Γ. Εξηντάρη (εκπρόσωπο των αστικών πολιτικών κομμάτων) κοινή δήλωση, στην οποία ζητούσαν να μην επιστρέψει ο βασιλιάς πριν γίνει δημοψήφισμα και με την οποία συμφώνησαν τα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου στο Κάιρο.¹⁹² Ο Τσώρτσιλ αρχικά ήταν ανένδοτος, αλλά τελικά συμφώνησε με την ικανοποίηση του αιτήματος, με τη σκέψη ότι θα συνοδευόταν από το σχέδιο του βρετανού πρεσβευτή στην κυβέρνηση Λήπερ, που προέβλεπε να διακόψουν κάθε επαφή με το ΕΑΜ, να το διασπάσουν δυσφημίζοντας τους αρχηγούς του και να προσελκύσουν τα μετριοπαθή μέλη του¹⁹³. Το σχέδιο τελικά δεν υιοθετήθηκε, γιατί ο βασιλιάς δεν δέχτηκε να διορίσει τον Δαμασκηνό αντιβασιλέα, και η λύση που δόθηκε ήταν να συμμετάσχει το ΕΑΜ στην εθνική κυβέρνηση, στην οποία βέβαια την πλειοψηφία θα κατείχαν τα αστικά κόμματα.

Ο Μπαντουβάς για το Βαθύπετρο λέει ότι, στην προσπάθεια σύνταξης ενός πρωτοκόλλου τιμής, που θα δεχόταν τους αξιωματικούς στη μύηση του αγώνα της εθνικής αντίστασης, τέθηκε από τους αριστερούς ένας όρος που έλεγε «δε θα 'φήσομε το βασιλιά να επανέλθει στην Ελλάδα, θα πολεμήσουμε ένοπλοι εναντίο του ερχομού (ν)του»¹⁹⁴ και διαφώνησε με τον όρο αυτό και τους είπε: «Κύριοι, εγώ δεν ηπήρξα ποτέ βασιλικός. Αλλά σήμερα δεν είναι τση παρούσης στιγμής να βάνομε πολιτικά και πολιτειακά θέματα στο κίνημα απολευθερώσεως. Διότι μέσα στο κίνημα απολευθερώσεως υπάρχουνε και βενιζελικοί και λαϊκοί και βασιλικοί και αριστεροί. Όταν κάνει κανείς πόλεμο συμμαχεί και με το Θεό και με το δαίμονα και άμα

του 1942 η πολιτικοποίηση στις ένοπλες δυνάμεις εντοπίζονταν στο πλαίσιο της διχόνοιας μεταξύ βενιζελικών και μοναρχικών. Η ίδρυση της ΑΣΟ (Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση) τον Οκτώβριο του 1941, την οποία ακολούθησε η ίδρυση της αντιφασιστικής οργάνωσης ναυτικού και αεροπορίας υπό την καθοδήγηση στελεχών του ΚΚΕ, οδήγησαν στην πολιτική και στρατιωτική κρίση του Μαρτίου του 1943, στην οποία εκδηλώθηκαν εξεγέρσεις στις ταξιαρχίες, που ήταν στρατοπεδευμένες στη Συρία και μια σειρά επεισοδίων μεταξύ αξιωματικών με διαφορετικά πολιτικά φρονήματα. Το αίτημα της ΑΣΟ ήταν η παραίτηση της κυβέρνησης και ο σχηματισμός μιας πραγματικά δημοκρατικής κυβέρνησης σύμφωνα με τη θέληση του λαού. Στις 24 Μαρτίου του 1943 ανακοινώθηκε η ανασυγκροτημένη κυβέρνηση του Τσουδερού, όπου συμμετείχαν ο Β. Καραπαναγιώτης (ως υπουργός στρατιωτικών) και ο Π. Βούλγαρης (ως υπουργός αεροπορίας), τους οποίους η βρετανική κυβέρνηση θεωρούσε εμπλεκόμενους στο στρατιωτικό κίνημα του Μαρτίου. Πρ. Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», στο, {Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.),} *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος ΓΙ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σσ. 197-259, σ. 220-226.

¹⁹² Βλ. Στο ίδιο, σ. 226.

¹⁹³ Βλ. Στο ίδιο, σ. 227.

¹⁹⁴ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 213.

τελειώσει ο πόλεμος ξεκαθαρίζει τη θέση (ν)του. Ο βασιλιάς σήμερα μάχεται εναντίο του εχθρού. Αυτό θα το ξεκαθαρίσει ο ελληνικός λαός μετά την απολευθέρωση, αν (μ)πέψει ο θεός και τη δούμε, με δημοψήφισμα». ¹⁹⁵ Τότε, μας πληροφορεί ότι, «ο Αρχηγός του Κουμμουνιστικού Κόμματος ετότε ο Μπιτσαζάκης με το ψευδώνυμο Μιχαλακογιώργης είπε ότι: – Αρχηγέ φορείτε χοντρά γυαλιά και δε βλέπετε τη (γ)κατάσταση. Σηκώθηκα λοιπόν και τούπαιξα ένα μπάτσο και τούπα. – Από σήμερα και πέρα, πούστη, χωρίζομε τσι ευθύνη' μας από σας. Δε σας – ε – θέλω συνεργάτες μου» ¹⁹⁶.

Ο Μπαντουβάς παρουσιάζει αυτό το περιστατικό ως την πρώτη του διαφωνία με τους κομμουνιστές και τονίζει το αρνητικά φορτισμένο στοιχείο της πολιτικής στον αγώνα τους και, σε μια άλλη περίπτωση, αξιοδοτεί θετικά την εθνική ιδεολογία σε σύγκριση με την κομμουνιστική. ¹⁹⁷ Τονίζει την απολιτική στάση του και παρουσιάζει την απόφασή του για αποκλεισμό των κομμουνιστών από την αντίσταση ως μια προσωπική του επιλογή, η αφορμή της οποίας ήρθε όταν ο ίδιος διέταξε μερική επιστράτευση χωρίς να ενημερώσει και να πάρει την άδεια από την επιτροπή οργάνωσης του αγώνα, και οι κομμουνιστές, όπως λέει, του ζήτησαν τον λόγο. ¹⁹⁸ Έτσι, το καλοκαίρι του 1943 περιγράφει τον εαυτό του απηυδισμένο από τη στάση των κομμουνιστών, που όλο και περισσότερο εμπλέκονταν στην άσκηση εξουσίας «κάνοντας πολιτική», όπως χαρακτηριστικά λέει, και επειδή πίστευε ότι: «Τα στελέχη του Κουμμουνιστικού Κόμματος, ξεκαθαρίζω, δηλαδή, η πολιτική ηγεσία, εργαζόντανε με πάση θυσία να διαιρέσει τον Αγώνα και να διαιρέσει το κίνημα» ¹⁹⁹. Λέει ότι πήρε αυστηρά μέτρα εναντίον των κομμουνιστών, ζήτησε την υποστήριξη των ανταρτών στις αποφάσεις του, κι όχι στη γραμμή του κόμματος. ²⁰⁰ Καθαίρεσε τον Ποδιά από υπασπιστή του ²⁰¹ και άλλαξε όνομα στην οργάνωση, από Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο σε Αρχηγείο Ελευθέρων Σκοπευτών Εμμανουήλ

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 213.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 214.

¹⁹⁷ Αναφερόμενος στην οικογένεια Σαμαρίτη λέει «Την εποχή εκείνη, αυτό το δεκαπενθήμερο ας πούμε, είχανε σκοτωθεί απού τσι Γερμανούς ο πατέρας του Σαμαρίτη, ο Στελιανός, και ο αδερφός του ο Στρατής, ένα (γ)καλό παλικάρι, και είχενε και ιδεολογία εθνικού περιεχομένου, ενώ ο Νικολής, η Βιργινία και ο Μιχάλης ήτον αριστεροί ιδεολόγοι». Στο ίδιο, σ. 239.

¹⁹⁸ «Μόλις εμάθανε οι αριστεροί ότι έγινε επιστράτευση, εβγήκανε μίαν επιτροπή απάνω στο βουνό, ο Σαμαρίτης ο Μιχάλης και ο Μπιτσαζάκης με το ψευδώνυμο Μιχαλακογιώργης, και μου ζητούνε το λόγο γιατί κάνω την επιστράτευση. Και ότι για να κάνω την επιστράτευση ήπρεπε να 'δοποιήσω την οργάνωση να το υιοθετήσε. Είχα δε καταλάβει προηγουμένως, θετικά, ότι *εκάνανε καθαρώς πολιτική και όχι αγώνα*.». Στο ίδιο, σ. 304. (η έμφαση δική μου.)

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 310.

²⁰⁰ «..άμα αποφασίσετε θα εργάζεστε εδώ χωρίς να επηρεάζεστε απού τη γραμμή του Κουμμουνιστικού Κόμματος, είστε δεχτοί». Στο ίδιο, σ. 306.

²⁰¹ «..εκατάργησα το (μ)Ποδιά από υπασπιστή μου, που τον ήσερνα ετότες, και τον αντικατάστησα και απού την ομάδα (ν)του και τούδωκα άλλους άντρες». Στο ίδιο, σ. 307.

Μπαντουβά.²⁰² Επίσης, προσπαθούσε να απομονώσει τους κομμουνιστές από τις νομαρχιακές επιτροπές του αγώνα και προτιμούσε για τις υποθέσεις του τη συνεννόηση με «δικούς» του ανθρώπους.²⁰³

Ο Μπαντουβάς απολιτικοποιεί τις ενέργειές του για τον αποκλεισμό των κομμουνιστών από τον αντιστασιακό αγώνα και φαίνεται ότι δεν έχει σαφή ιδέα για το τι θέλει στην πολιτική. Πιθανότατα, αδυνατεί να ταυτιστεί ή να κατανοήσει τον κομμουνισμό γιατί η σύνδεσή του με τις ιδέες και τις αξίες του παραδοσιακού αγροτικού κόσμου, το χαμηλό μορφωτικό του επίπεδο, οι δεσμοί με την τοπική κοινωνία και την σταθερότητα των εξουσιαστικών δομών και των σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης καθιστούν δύσκολο τον συσχετισμό του με την νεότερη αριστερή ιδεολογία, που ενσωμάτωνε διαφορετικές ιδέες και στόχευε στην αλλαγή της κοινωνίας. Ο Μπαντουβάς ως άτομο προσκολλημένο στον παραδοσιακό κόσμο δεν μπόρεσε να ταυτιστεί με νεότερα σχήματα οργάνωσης και δράσης, ούτε με εκσυγχρονιστικά προγράμματα και ιδεολογίες κομμάτων, αλλά ήταν πιο εύκολο γι' αυτόν να συνδιαλεχθεί με την υπάρχουσα και καθιερωμένη εξουσία, γεγονός, που φαίνεται παρακάτω και αποδεικνύει τον πολιτικό ρόλο του ως ληστή, με τα χαρακτηριστικά που επισήμανε ο Blok.

2. 6. Μέση Ανατολή 1943-1944.

Στις 28 Νοεμβρίου 1943 έφυγε για το Κάιρο, επειδή, όπως λέει, τον είχε καλέσει το στρατηγείο Μέσης Ανατολής για να κανονίσουν την οργάνωση της υπαίθρου μετά την απελευθέρωση.²⁰⁴ Στο Κάιρο ήρθε σε επαφή με τον Σοφοκλή Βενιζέλο (Υπουργό Ναυτικών και Πληροφοριών)²⁰⁵, ο οποίος, σύμφωνα με τον Μπαντουβά, δεν είχε καλές σχέσεις με τον βασιλιά, συναντήθηκε με τον βασιλιά Γεώργιο Β' και με τον Εμμ. Τσουδερό (Πρωθυπουργό)²⁰⁶. Ο Μπαντουβάς ήρθε σε επαφή με όλα τα εξέχοντα πρόσωπα της πολιτικής σκηνής και του στρατού και, με

²⁰² «Τος ήλγα ότι «κάθε δελτίο που θα παίρνετε δε θα δίδετε σημασία όταν γράφει από κάτω Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, αλλά θα δίδομε δελτίο το οποίο θα γράφομε Αρχηγείο Ελευθέρων Σκοπευτών, Εμμανουήλ Μπαντουβάς. Αυτά τα δελτία κι αυτές οι διαταγές θάχουνε κύρος». Στο ίδιο, σ. 308.

²⁰³ «Αυτοί είχανε αντιληφθεί ότι εγώ εφρόντιζα με κάθε τρόπο να απομονωθούμε απ' τσι Νομαρχιακές Επιτροπές». Στο ίδιο, σ. 309.

²⁰⁴ «Μου είπε ο Τομ ότι: - Οπωσδήποτε πρέπει να πας στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, οι οποίοι σε ζητούνε, διά να δούμε με τι τρόπο θα οργανώσομε μετά την απελευθέρωση την ύπαιθρο και πρέπει να πας οπωσδήποτε στη Μέση Ανατολή». Στο ίδιο, σ. 355. Ο Τομ ήταν ο σύνδεσμος του Συμμαχικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής στην Κρήτη (λοχαγός Tom Dunbabin).

²⁰⁵ Βλ. Στο ίδιο, σ. 358.

²⁰⁶ Βλ. Στο ίδιο, σ. 358.

αυτόν τον τρόπο, ως άτομο με εξουσία στην τοπική κοινωνία της Κρήτης, εντάχθηκε στα παιχνίδια εξουσίας της εξόριστης κυβέρνησης και του βασιλιά. Διαφαίνεται εδώ αυτός ο διαφορούμενος ρόλος του κοινωνικού ληστή, που έχει εντοπίσει ο Hobsbawm, ο οποίος, από τη μια πλευρά, θέλει να δείχνει ότι υπηρετεί τον λαό και, από την άλλη, συνεργάζεται με ανθρώπους της εξουσίας, ενώ όνειρό του είναι πάντα η οικονομική του ανέλιξη.²⁰⁷

Πρώτο του μέλημα ήταν να έχει συχνή επαφή με τους άντρες με τους οποίους είχαν μεταφερθεί μαζί από την Κρήτη και στη συνέχεια αναζήτησε τους Κρητικούς οι οποίοι είχαν μεταφερθεί πριν από αυτόν στη Μέση Ανατολή.²⁰⁸ Διακρίνεται η επιδίωξη της διατήρησης της αρχηγικής θέσης του καπετάνιου, η οποία στηρίζεται στη διατήρηση της επαφής με τα κοινωνικά δίκτυα της εντοπιότητας. Ο Μπαντουβάς στο λόγο του θέλει να αποδείξει ότι ήταν χρήσιμος στους εξέχοντες πολιτικούς, στο βασιλιά και στους συμμάχους, και με τον τρόπο του επιχειρεί να δείξει ότι υπολόγιζαν τη γνώμη του. Υποστηρίζει ότι οι Βρετανοί του πρόσφεραν υλικά και συμβολικά αγαθά (τον διόρισαν Γενικό Αρχηγό και του πρόσφεραν μισθό τριάντα λίρες, τον οποίο δεν δέχτηκε αφού βρήκε χρηματοδότη στο πρόσωπο ενός ρεθυμνιώτη χαρτοβιομήχανου της ελληνικής κοινότητας στην Αίγυπτο)²⁰⁹ και ήθελαν να μάθουν την άποψή του για διάφορα θέματα: λέει για παράδειγμα: «Με κάλεσαν οι Εγγλέζοι και μου είπανε ποια γνώμη έχω δια να κάμουν κυβέρνηση τα περιβόητα Τάγματα Ασφαλείας, δηλαδή, ποια γνώμη είχα εάν εδίδανε όπλα οι Γερμανοί ορισμένων Ελλήνων για ν' αντιμετωπίσουνε κατά τη (μ)'πιστοχώρηση (ν)τος τους κουμμουνιστές. Εδιαφώνησα ριζικά. Επήγα κι ηύρηκα το Βενιζέλο. Ήτον ενημερωμένος. Ηύρηκα και το (ν)Τσουδερό. Τος είπα ότι αυτό δε (μ)πρέπει να γίνει, διότι τα όπλα θα τα δώσουνε στσι συνεργάτες τος και θα υποχρεωθεί κατόπιν ο λαός, ο οποίος σκέφτεται υγιεινά, πατριωτικά, να αντιδράσει.»²¹⁰ Ο Μπαντουβάς φαίνεται ότι εναντιώνεται στον σχηματισμό των Ταγμάτων Ασφαλείας,²¹¹ γιατί φοβάται την αντίδραση του κόσμου απέναντι σε όσους θα συνεργαστούν με τις κατοχικές δυνάμεις. Δεν έχει πρόβλημα με την επιτέλεση του έργου καθ' αυτού, αλλά με τον τρόπο που θα πραγματοποιηθεί. Το ίδιο μαρτυρά η αναφορά του, λίγες σελίδες πιο

²⁰⁷ Βλ. Eric Hobsbawm, *Ληστές*, όπ.π., σ. 150.

²⁰⁸ Βλ. Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 357.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 364.

²¹⁰ Στο ίδιο, σ. 372.

²¹¹ Σύμφωνα με τον Κ. Φραδέλλο: «Τα ευζωνικά τάγματα που ιδρύει η κυβέρνηση Ράλλη, μαζί με διάφορα τοπικά Τάγματα Ασφαλείας – αναγνωρισμένα και εξοπλισμένα από τους Γερμανούς και την κυβέρνηση – τίθενται υπό την ηγεσία των SS. Από το φθινόπωρο του 1943, οι Γερμανοί αρχίζουν διαδοχικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις σε ύπαιθρο και πόλεις, στις οποίες συμμετέχουν και ελληνικά τμήματα». Κ. Φραδέλλος, «Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου...», όπ.π., σ. 177.

πριν, όταν λέει ότι, μαζί με τον Βεντήρη²¹² (αρχηγό Γενικού Επιτελείου Στρατού), ίδρυσαν το τάγμα Κρητών, που σκοπός του ήταν: «όταν θα πάω στη (γ)Κρήτη, να βγει στη (μ)παραλία για να εμπεδώσουμε τη (ν)τάξη, και όλοι αυτοί οι δικοί μου θα γινούντανε βαθμοφόροι από δεκανείς μέχρι λοχίες.»²¹³ Και υποστηρίζει ότι, αφού ο ίδιος δεν ήθελε τον βαθμό του συνταγματάρχη, αποφάσισε και επέβαλε την υιοθέτηση αυτού του ρόλου σε κάποιον άλλο: «Αποφασίσαμε λοιπόν να βάλουμε αυτό, επήγα τον ηύρηκα. Δεν εσυμφώνησε. Στο τέλος τον απείλησα, τον επίπληξα και εσυμφώνησε», ενώ, όπως λέει, «ουσιαστικός διοικητής του Τάγματος ήμουνα εγώ.»²¹⁴ Αναφέρει ότι, τρεις μήνες μετά από την ίδρυση και τον εφοδιασμό σε όπλα και οπλοπολυβόλα του τάγματος, οι Βρετανοί διέταξαν τη διάλυσή του και δεν αναφέρει πότε ακριβώς ιδρύθηκε, ούτε αν προέβη σε κάποια ενέργεια στη Μέση Ανατολή.

Ο αφηγητής φαίνεται να ήταν διατεθειμένος να επιδοθεί στο έργο της εμπέδωσης της τάξης, αλλά χωρίς να συνεργαστεί με τους Γερμανούς, γιατί κάτι τέτοιο έθιγε τα πατριωτικά του αισθήματα. Αναφέρει τα αξιώματα και τα χρήματα που του πρόσφεραν και αυτός δεν δεχόταν, για να τονίσει το γεγονός ότι οι πράξεις του πήγαζαν από τις προσωπικές του αντιλήψεις και πεποιθήσεις και ότι δεν έπραττε για λογαριασμό άλλων, αλλά σύμφωνα με τη δική του θεώρηση των πραγμάτων. Ο ίδιος λέει ότι ήθελε να γυρίσει στην Κρήτη, γιατί είχε μάθει για τις διαφωνίες ανάμεσα στις ομάδες Ε.Ο.Κ. (Εθνική Οργάνωση Κρήτης),²¹⁵ με αρχηγούς τον Γιάννη

²¹² «Αξιωματικός με στρατηγική κατάρτιση και μεγάλη εμπειρία σε πολεμικές επιχειρήσεις. Κατά το κίνημα του 1935 υπηρετούσε στην Ξάνθη, όπου η στάση του και οι προσπάθειες του για την επιτυχία του εγχειρήματος αποτέλεσαν μία από τις πιο ακραίες περιπτώσεις συμπεριφοράς όσων συμμετείχαν σε αυτό. [...] Εντάχθηκε στο αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, παρά τις αρχικές του αντιρρήσεις για τη δραστηριοποίηση του σε οργανώσεις μαζί με ακραίους βασιλικούς αξιωματικούς». Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική», στο, {Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.)}, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος ΓΠ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σσ. 286-367, σ. 346.

²¹³ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 368.

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 369-370.

²¹⁵ Σύμφωνα με τον Λυμπεράτο, η Εθνική Οργάνωση Κρητών, είχε συγκροτηθεί την 1^η Απριλίου 1942 και αποτελούσε μία πολυσυλλεκτική οργάνωση, η οποία στηριζόταν στη βενιζελική πολιτική παράδοση του νησιού και η ομάδα του Μπαντουβά είχε προσχωρήσει σε αυτή με τα 160 μέλη της μετά τη σύσκεψη των αντιστασιακών ομάδων στο Βαθύπετρο τον Απρίλιο του 1943. Επίσης, ο Λυμπεράτος υποστηρίζει ότι μετά τη μετάβαση του Μπαντουβά στην Μέση Ανατολή, «ένα τμήμα της ομάδας του πήγε με τον ΕΛΑΣ (Γ. Ποδιάς και Ν. Σαμαρίτης) ενώ το υπόλοιπο, στο οποίο έγινε αρχηγός ο αδερφός του Μπαντουβά Γιάννης, σταμάτησε τη δράση του». Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», όπ.π., σ. 57-58. Σύμφωνα με τον Hagen Fleisher, ο Γιάννης Μπαντουβάς «στις 21 Ιουλίου 1944, συναντήθηκε με γερμανό απεσταλμένο και πρότεινε ότι ήταν διατεθειμένος να επιτεθεί κατά “των κομμουνιστών” εφόσον οι Γερμανοί –με απόλυτη μυστικότητα– του εξασφάλιζαν όπλα, πολεμοφόδια και τρόφιμα. Ο Γερμανός Διοικητής συμφώνησε, αλλά οι διαπραγματεύσεις είχαν παραταθεί ως τον Σεπτέμβριο, οπότε η Βέρμαχτ εκκένωσε το μεγαλύτερο τμήμα του νησιού. Τότε ο Γιάννης Μπαντουβάς, με αντάλλαγμα τουλάχιστον μια αποστολή όπλων, συμφώνησε να μην παρενοχλήσει τη γερμανική υποχώρηση». Hagen Fleisher, «Επαφές μεταξύ των γερμανικών αρχών κατοχής και των κυριότερων οργανώσεων της ελληνικής αντίστασης – Ελιγμός ή συνεργασία.», στο,

και τον Νικόλαο Μπαντουβάκη, και στις ομάδες E.A.M., με αρχηγό τον Γιάννη Ποδιά²¹⁶, αλλά το Επιτελείο δεν τον άφηνε, επειδή είχε ζητήσει από τον βασιλιά να κάνει δημοψήφισμα όταν θα επέστρεφε.²¹⁷

Τον Μάρτιο του 1944 συγκροτήθηκε η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), που διακήρυττε τον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας με συμμετοχή της επιτροπής των βουνών και επέδρασε καταλυτικά στις αντιφασιστικές οργανώσεις των ενόπλων δυνάμεων. Ανάμεσά τους άρχισαν να επικρατούν δύο απόψεις: η μία υποστήριζε την άμεση, ανοιχτή και γενική εκδήλωση των στρατιωτικών οργανώσεων υπέρ της ΠΕΕΑ, και η άλλη άποψη, κυρίως των δημοκρατικών και κομμουνιστών αιγυπτιατών μελών της ΕΑΣ (Εθνικός Απελευθερωτικός Σύνδεσμος), εξέφραζε την αποφυγή της ένοπλης σύγκρουσης, αλλά η δεύτερη δεν επικράτησε.²¹⁸ Ο Μπαντουβάς, αναφέρει ότι: «Κατά το διάστημα αυτό ήρθε μία επιτροπή αξιωματικών του ελληνικού στρατού. [...] Μου είπαν ότι να υπογράψω ένα χαρτί. Το χαρτί έγραφε ότι: “Θέλομε κυβέρνηση βουνού με πρόεδρο το Σοφοκλή Βενιζέλο”»²¹⁹ και λέει ότι συναντήθηκε με τον Σοφοκλή Βενιζέλο, όπου, του είπε ότι, το χαρτί που κυκλοφορεί «είναι προδοτικό. [...] Διότι πάτε να διχάσετε τον Αγώνα και συνορίζετε τη διακυβέρνηση της χώρας, να ρίξετε τον (ν)Τσουδερό και νάρθεις εσύ να κάνεις κυβέρνηση βουνού. Απ’ ότι έχω μάθει από το Βεντήρη, οι αριστεροί διευθύνουνε την Αντίσταση στη Στερεά Ελλάδα. Όταν τσι φέρεις εδώ, θα σ’ έχουνε όχτω μέρες πρωθυπουργό και μετά θα σε καταργήσουνε. Κι έτσι η αλληλομαχιά σας θα φέρει στην αρχή τσι κομμουνιστές»²²⁰. Ο Μπαντουβάς μάλλον αναφέρεται στη συγκρότηση της ΠΕΕΑ, λέει ότι δεν υπέγραψε το χαρτί της επιτροπής και συμβούλεψε τους άντρες του να μην υπογράψουν κι αυτοί.²²¹ Τα λόγια του Μπαντουβά, εκτός από τη σύγχυση που προκαλούν σχετικά με την ανάμειξη του Σοφοκλή Βενιζέλου στη δράση της ΠΕΕΑ,²²² φανερώνουν τη συγκρότηση μιας

{Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.),} *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, [1981], σσ. 91-115, σ. 93-94.

²¹⁶ Βλ. Στο ίδιο, σ. 366-367.

²¹⁷ Βλ. Στο ίδιο, σ. 361.

²¹⁸ Βλ. Πρ. Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας...», όπ.π., σ. 228-229.

²¹⁹ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 364-365.

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 365.

²²¹ «Επικοινωνήσα με τσι άνδρες τσι δικούς μου, που ευρισκόντανε στο Κάερο. Τος είπα ότι: - Ένα χαρτί κυκλοφορά, προσέξτε να μην υπογράψετε». Στο ίδιο, σ. 366.

²²² Η ομιλία Σ. Βενιζέλου στον ραδιοφωνικό σταθμό του Καΐρου, «στην οποία γινόταν μινεία των προθέσεων της εξόριστης κυβέρνησης να δεχθεί τον καταρτισμό ενιαίας κυβέρνησης απ’ όλα τα κόμματα και τις εθνικές οργανώσεις» στις 30 Μαρτίου 1944, όχι μόνο επηρέασε τη στάση της ΠΕΕΑ, όπως γράφει ο Παπαστράτης, αλλά και τον Μπαντουβά, ο οποίος θεώρησε ότι ο Σ. Βενιζέλος ήταν ο υποκινητής της δράσης. βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών...», όπ.π., σ. 342-343.

καθάρα αντικομμουνιστικής σκέψης, η οποία ήθελε να κρατήσει μακριά τους κομμουνιστές από κάθε αξίωση για εξουσία. Πιθανόν, παρουσιάζει την δράση υποκινούμενη από το πρόσωπο του Σοφοκλή Βενιζέλου, γιατί, σύμφωνα με το σκεπτικό του, μόνο έτσι μπορεί να αναλυθεί μια τέτοια κατάσταση. Μεταφράζει το κίνημα σαν ένας πολιτικός αστέρας να θέλει να «φάει» την εξουσιαστική θέση του άλλου, ενώ ελλοχεύει ο κίνδυνος των κομμουνιστών. Ο Μπαντουβάς παίρνει θέση στο πολιτειακό και ασχολείται με πολιτικά ζητήματα, αλλά με έναν τρόπο που δεν ανταποκρίνεται στην πολιτική του 20ού αιώνα. Μπροστά στην πιθανότητα επικράτησης των κομμουνιστών, επιλέγει την ασφάλεια του μοναρχικού καθεστώτος.

«Στις 31 Μαρτίου 1944 οι 13 αξιωματικοί της Επιτροπής Εθνικής Ενότητας των Ελληνικών Ένοπλων Δυνάμεων επιδίδουν στον Τσουδερό κείμενο με το οποίο ζητούν να προχωρήσει σε συγκρότηση κυβέρνησης με βάση την ΠΕΕΑ»,²²³ με άμεσο επακόλουθο την κυβερνητική κρίση και την ανταρσία στα πλοία του στόλου. Ο Μπαντουβάς λέει: «Το κίνημα δυστυχώς έγινε. Εγώ ευρισκόμουνε τότε εις την Αλεξάνδρεια. Μόλις τόμαθα, ανέβηκα στο Κάερο και με μια ομάδα ανθρώπων μου αντιδράσαμε εναντίον του κινήματος και καταλάβαμε το Φρουραρχείο, που ήτανε τότε Φρούραρχος ο Παπούλας»²²⁴. Ο Μπαντουβάς με τη συνοδεία των «δικών» του ανθρώπων συμμετείχε στην καταστολή της ανταρσίας. Δρα υποστηρίζοντας την εθνική κυβέρνηση και την πολιτική της βρετανικής κυβέρνησης και ενάντια στους ξεσηκωμένους στρατιώτες. Αφοσιώνεται στο έργο της επιβολής της πειθαρχίας και της τάξης, το οποίο θα συνεχίσει και με την επιστροφή του στην Κρήτη. Στα απομνημονεύματά του δικαιολογεί τη δράση του όταν αναφέρει ότι απευθυνόμενος στους στρατιώτες είπε: «– Οι αξιωματικοί σας σας επρόδωσαν. Η δουλειά μας είναι να πολεμήσουμε κι όχι να κάνουμε κινήματα»²²⁵. Το σωστό σύμφωνα με τη λογική του Μπαντουβά, όπως φαίνεται στα λεγόμενά του, είναι να πολεμάς τον εξωτερικό και ξένο εχθρό, και όχι να κινητοποιείσαι εναντίον της ισχύουσας εξουσίας, έχοντας βλέψεις στην κατάληψη κάποιας θέσης σε αυτή. Όπως και στο αντιδικτατορικό κίνημα του 1938 στα Χανιά, έτσι και σε αυτή την περίπτωση, απολιτικοποιεί τη δράση των στασιαστών και με την ένοπλη δράση, που κατά κανόνα διακρίνεται από συλλογικό χαρακτήρα, υποστηρίζει ότι επιβάλλει αυτό που ο ίδιος θεωρεί σωστό.

Στις 7 Απριλίου οι επιτροπές στρατιωτών της 1ης Ταξιαρχίας ανέλαβαν τον έλεγχο της, και σχεδόν όλες οι μονάδες του στρατού και του στόλου υποστήριζαν την

²²³ Πρ. Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας...», όπ.π., σ. 229.

²²⁴ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 372.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 373.

ΠΕΕΑ. Τη διαχείριση της στρατιωτικής κρίσης ανέλαβαν οι βρετανικές δυνάμεις, οι οποίες, έχοντας την έγκριση από τον βασιλιά, απομάκρυναν τον υπουργό στρατιωτικών Καραπαναγιώτη και καθοδήγησαν την καταστολή του κινήματος την οποία ανέθεσαν σε «πιστούς Έλληνες».²²⁶ Ένας από αυτούς φαίνεται να ήταν κι ο Μπαντουβάς, ο οποίος υποστηρίζει ότι είχε πληροφορηθεί την εξέγερση της ταξιαρχίας και προειδοποίησε τον Βενιζέλο και τον Τσουδερό και κανόνισαν να βρεθούν εκεί, αλλά αυτοί δεν εμφανίστηκαν.²²⁷ Στη στάση του στόλου, λέει ότι συνεργάστηκε με τον ναύαρχο Βούλγαρη για την εξουδετέρωσή της²²⁸ και καταλήγει: «Πιστεύω απόλυτα, ότι όλα αυτά, τα οποία έγιναν στη Μεσ' Ανατολή, ήτον δάχτυλος των Εγγλέζω, δια να μη (μ)πάμενε στην Ιταλία και κατόπιν τση δράσεω' μας και τση προσφοράς μας στον αγώνα θάχαμε απαιτήσεις περισσότερες. Δίotti από τότε εσκεφτούντανε οι (γι) Εγγλέζοι πως να ικανοποιήσουνε τη (ν)Τουρκία και τσι άλλες χώρες, οι οποίες εις βάρος τος θα – ν – επαίρναμε εδάφη»²²⁹. Ο Μπαντουβάς επιρρίπτει τις ευθύνες στους «ξένους αγγλικούς δακτύλους» για την στάση του στόλου και αγνοεί το αίτημα των στασιαστών για μια δημοκρατική κυβέρνηση είναι ένας εθνικιστής-πατριώτης που εμπλέκεται με τον νεοτερικό αντικομμουνιστικό λόγο και τις ιδέες της νομιμοφροσύνης, αλλά το σημείο μέχρι το οποίο μπορεί να φτάσει η σκέψη του τού επιτρέπει να εντάσσει κάθε κοινωνικοπολιτική κινητοποίηση στο πλαίσιο του πολέμου μεταξύ των εθνών και της διεκδίκησης εδαφών.²³⁰

Μετά την καταστολή της στάσης, οι Βρετανοί διαπίστωσαν ότι η πλειοψηφία του στρατού υποστήριζε την κινητοποίηση και επιδόθηκαν στο έργο εκκαθάρισης και φρούρησης των ενόπλων δυνάμεων από όσους δεν ενέπνεαν εμπιστοσύνη.²³¹ Επίσης, εισηγήθηκαν την ανάληψη της θέσης του πρωθυπουργού από τον Γεώργιο

²²⁶ Βλ. Πρ. Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας...», όπ.π., σ. 230-231.

²²⁷ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 374.

²²⁸ Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο, «Από τη βιαιότητα και την επικινδυνότητα του εγχειρήματος απέμειναν τρία στοιχεία: το τιμητικό μετάλλιο για όσους συμμετείχαν στο άγημα εμβολής, όπως ονομάστηκε η ομάδα που επενέβη, η δαιμονοποίηση όσων σχετίστηκαν με τον αντιφασιστικό χώρο και όσων μετείχαν στα κινήματα του 1944 και η πεποίθηση ότι οι ένοπλες δυνάμεις πρέπει να αποτελούν εργαλείο της υπάρχουσας κατάστασης και όχι πεδίο συνάντησης και ζύμωσης της μεταπολεμικής Ελλάδας». Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών...», όπ.π., σ. 345.

²²⁹ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 375.

²³⁰ Υιοθετεί κι αυτός την κοινότοπη εντύπωση, η οποία, όπως σχολιάζει ο Σβορώνος, είναι «τόσο διαδεδομένη στην ελληνική ιστοριογραφία και την ελληνική πολιτική, ότι η Ελλάδα είναι μια σκηνή από άψυχες μαριονέτες, τα νήματα των οποίων κινούνται από ξένους δακτύλους». Νίκος Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-50...», όπ.π., σ. 25.

²³¹ Βλ. Προκόπης Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας...», όπ.π., σ. 232. Σύμφωνα με τον Παπαστράτη, η κρίση μπορεί να εκδηλώθηκε στην κατάλληλη περίοδο για την βρετανική και ελληνική κυβέρνηση, αφού έτσι τους δόθηκε η ευκαιρία να καθαρίσουν τον στρατό από αρνητικά διακείμενα προς αυτούς στοιχεία, αλλά δεν προκύπτει από τις διαθέσιμες πηγές ότι οι βρετανικές αρχές επέτρεψαν την εκδήλωση της εξέγερσης για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας.

Παπανδρέου.²³² Κι ο Μπαντουβάς, τελικά,²³³ στάλθηκε στην Κρήτη τον Οκτώβριο του 1944 και μετά από λίγες μέρες οι Γερμανοί παρέδωσαν το Ηράκλειο.

2. 7. Εμφύλιος στην Κρήτη 1945-1947.

Σύμφωνα με τον Μαργαρίτη, «η κατάσταση στην Κρήτη δεν έμοιαζε με την αντίστοιχη στην υπόλοιπη Ελλάδα»²³⁴, γεγονός που αποδεικνύεται και μέσα από τις περιγραφές των γεγονότων από τον Μπαντουβά. Σύμφωνα με τον αφηγητή, μετά την παράδοση του Ηρακλείου από τους Γερμανούς, οι ομάδες ΕΟΚ και ΕΑΜ προσπαθούσαν να είναι συμφιλιωμένες, και λέει ότι περιόδευσε με τον Ποδιά στις ομάδες των ανταρτών και τους ενημέρωνε σχετικά με την κατάσταση στα δύο στρατόπεδα που είχαν σχηματιστεί: «Κύριοι, όπως ήμασταν και κατά την αρχή της Αντίστασης το 1941, το ίδιο είμασταν και σήμερα, οι ομάδες οι δικές μου, οι ομάδες Μπαντουβά και οι ομάδες Ε.Α.Μ.»²³⁵ Οι συνθήκες αυτές επικρατούσαν μέχρι τα τέλη Ιανουαρίου του '45,²³⁶ όπου ένα περιστατικό εκ μέρους των κομμουνιστών, σύμφωνα με τον Μπαντουβά, έγινε η αφορμή για να ξεκινήσουν κάποιες διενέξεις και να δοθεί μία μάχη.²³⁷ Ο Μπαντουβάς, κατευθείαν, ανέλαβε να αφοπλίσει όλους τους κομμουνιστές στα μικτά φυλάκια του Ηρακλείου και λέει ότι σε ένα φυλάκιο, όπου ήταν μόνο αριστεροί, δεν παρέδιδαν τα όπλα τους και σκότωσαν έναν Άγγλο.

²³² Βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών...», όπ.π., σ. 345.

²³³ Ο ίδιος υποστηρίζει ότι οι Βρετανοί εμπόδιζαν την επιστροφή του στην Κρήτη κι ότι είχαν διαδοθεί φήμες ότι οι ίδιοι ήθελαν να τον δολοφονήσουν. Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 375-380.

²³⁴ «Η περίοδος της Κατοχής είχε κληροδοτήσει ειδικές καταστάσεις στο νησί και οι μετέπειτα εξελίξεις καθορίστηκαν σε κάποιο βαθμό από αυτές. Επιπλέον, η ιδιαιτερότητα των κοινωνικών σχέσεων, η ρευστότητα της τοπικής κοινωνίας, οι υπόγειες διαμάχες ανάμεσα στους κατοίκους των ορεινών, κτηνοτρόφων κυρίως, και στους αντίστοιχους των πόλεων ή των παραγωγικών πεδινών δημιουργούσαν ένα πλαίσιο που καθιστούσε το νησί ιδιαίτερο χώρο, αναντίστοιχο σε πολλά με την υπόλοιπη Ελλάδα». Γιώργος Μαργαρίτης, *Η ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τομος 2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2001, σ. 440.

²³⁵ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 388. Ο Μαργαρίτης εντοπίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του Εμφυλίου στην Κρήτη στον στενό γεωγραφικό χώρο, την φτωχική παραγωγή σε πολλές περιοχές, τη σχετικά πυκνή παρουσία των γερμανικών στρατευμάτων και τη δραστηριότητα των βρετανικών αποστολών, που περιόρισαν τη δραστηριοποίηση αντιστασιακών ομάδων χωρίς τη στήριξη των συμμάχων. Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Η ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου...*, όπ.π., σ. 440.

²³⁶ Τα Δεκεμβριανά του '44 για τα οποία ο Μπαντουβάς αναφέρει «Επήρανε διαταγή να κινηθούνε και εδώ, αλλά ήτονε αδύνατον στο Νομό του Ηρακλείου και Λασιθίου. Διότι ήτονε απού το (μ)πλήρη έλεγχο μου», Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 390, φαίνεται ότι εκδηλώθηκαν σε μικρή κλίμακα τον Ιανουάριο στο Ηράκλειο.

²³⁷ «Τσ' εικοσιενιά (29) του Γενάρη, τσ' εικοσιοχτώτο βράδυ, οι αριστεροί χτυπούνε το περίπουλο το δικό μου και το δικό (ν)τος και σκοτώνουνε το (μ)περιπολάρχη, το Γιάννη Παναγιωτάκη, απού τσι Κατ' Ασίτες, τον επικεφαλής του περπόλου. Ήτονε αυτό σχέδιο για νάρθουμε σε σύρραξη». Στο ίδιο, σ. 390.

Έγινε μια μάχη, που κράτησε μια μέρα, και αφού επιβλήθηκε, όπως αναφέρει: «άμα εμπεδώσαμε τη (ν)τάξη στο σημείο όπου κρατούσαν οι αριστεροί, εσυμφιλιωθήκαμε και είχαμε κοινό μέτωπον εναντίον τω Γερμανών.»²³⁸ Διακρίνεται η προσπάθεια κατίσχυσης των ομάδων του αφηγητή απέναντι σε αυτές των κομμουνιστών και η προσπάθεια να αποδώσει τις ευθύνες για κάθε διαμάχη στο κομμουνιστικό κόμμα Αθηνών, δηλαδή σε εξωτερικές, εκτός του νησιού, δυνάμεις: «Τους διαλύσαμε και υποχρεωθήκαμε και διαλύσαμε τα γραφεία (ν)τος τα πολιτικά, που είχανε στο Νομό Ηρακλείου. Τη διαταγή της συρράξεως αυτής την ήδωκε απ' ευθεία το Κομμουνιστικό Κόμμα Αθηνών και τη σύρραξη αυτή τη διηύθυνε ο Βασίλειος Κοντοκότσος, διότι ο Ποδιάς ήταν τραυματισμένος»²³⁹. Ο Μαργαρίτης υποστηρίζει ότι οι επιθέσεις που εκδηλώθηκαν εναντίον οργανώσεων και παραγόντων της Αριστεράς προέρχονταν από τον φόβο για πιθανό εξοπλισμό των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και του ΕΑΜ, οι οποίες είχαν αναλάβει τη ζώνη του δυτικού Αποκόρωνα (το Ακρωτήρι και την πόλη των Χανίων, που οι Γερμανοί δεν είχαν εκκενώσει), σε περίπτωση που η γερμανική φρουρά κατέρρεε²⁴⁰ και καταλήγει ότι «οι επισφαλείς ισορροπίες εμπόδισαν τη μετατροπή αυτών των συγκρούσεων σε γενικό εμφύλιο».²⁴¹ Σύμφωνα με τον Μαργαρίτη, οι αποσαθρωμένες κοινωνικές δομές, που είχαν προκύψει λόγω του πολέμου, και η έντονη αντιπαλότητα μεταξύ οικογενειών ήταν ανασταλτικοί παράγοντες για την δημιουργία και άλλων μετώπων διαμάχης ανάμεσα στον πληθυσμό της Κρήτης.²⁴²

Με τη συνθήκη της Βάρκιζας, που διέτασσε τον αφοπλισμό των ανταρτών, ο Μπαντουβάς λέει ότι «Εδεχτήκανε και μου παραδώκανε πεντακόσια όπλα, τα οποία επερίλαβα, το Δημήτρη το (μ)Παπά δήθε ως υπάλληλο μου και φρουρούσε τα όπλα και βαστούσε τα κλειδιά τση αποθήκης όπου ήτανε τα όπλα. Μ' απασχόλησε πολύ με τι τρόπο θα μπορούσαν να συμφιλιωθούνε οι αγωνιστές, οι πρωτοπόροι αγωνιστές τση Κρήτης, εκείνοι οι οποίοι από την αρχή επολεμήσανε εναντίον των αλεξιπτωτιστών η από την αρχή οργανωθήκανε εναντίον του κατακτητού».²⁴³ Όπως υποστηρίζει και ο Μαργαρίτης, η επιρροή του ΕΛΑΣ, μετά την ήττα του Δεκέμβρη του '44, ήταν φθίνουσα. Ο Μπαντουβάς, εξυπηρετώντας το κυβερνητικό στρατόπεδο, χωρίς να αναφέρει τίποτα γι' αυτό, επικεντρώνεται στο γεγονός ότι προσπάθησε να

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 392.

²³⁹ Στο ίδιο, σ. 391. (η έμφαση δική μου.)

²⁴⁰ Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Η ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου...*, ό.π., σ. 440-441.

²⁴¹ Βλ. Στο ίδιο, σ. 441.

²⁴² Βλ. Στο ίδιο, σ. 445.

²⁴³ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 394. (η έμφαση δική μου.)

προστατέψει τους αριστερούς συνεργάτες του, όταν άρχισαν να τους καταδιώκουν οι αρχές, και υποστηρίζει ότι το σχέδιο του για ενότητα το κατέστρεψαν οι αρχές, η χωροφυλακή, οι πολιτικοί και ο στρατός, οι οποίοι έστρεψαν όλο τον πληθυσμό εναντίον των κομμουνιστών.²⁴⁴

Από τα λεγόμενα του Μπαντουβά φαίνεται ότι, μέχρι την άνοιξη του 1947, επικρατούσε ένα είδος εκεχειρίας μεταξύ των αριστερών και των υπόλοιπων ανταρτών, το οποίο μετά την επιστροφή του Γιάννη Ποδιά από το στρατόπεδο Μπούλκε στη Γιουγκοσλαβία, όπου είχαν καταφύγει πολλοί αριστεροί μετά την απελευθέρωση, σταμάτησε να επικρατεί. Σύμφωνα με τον Μπαντουβά, ο Γιάννης Ποδιάς άρχισε να οργανώνει αντάρτικο στο βουνό,²⁴⁵ έχοντας πενήντα στρατιώτες από τον λόχο των σκαπανέων του κυβερνητικού στρατού, που βρισκόταν στο Λασίθι, των οποίων η καταγωγή ήταν από την βόρεια Ελλάδα. Ο Μπαντουβάς λέει ότι τον κάλεσαν, μαζί με άλλους αρχηγούς της αντίστασης, στη νομαρχία Ηρακλείου, όπου τους ζητήθηκε να βοηθήσουν ως παραστρατιωτική οργάνωση στην πάταξη των αριστερών, και όλοι συμφώνησαν το φαινόμενο να αντιμετωπιστεί με τις εσωτερικές δυνάμεις του νησιού.²⁴⁶

Η επόμενη κίνηση του Μπαντουβά, όπως λέει, ήταν να συναντήσει τους αριστερούς και φιλοαριστερούς παράγοντες με σκοπό ή να τους πάρει με το μέρος του ή να τους πείσει να μην κινητοποιηθούν. Ο Μαργαρίτης σημειώνει ότι η τοπική ηγεσία του ΚΚΕ φαίνεται ότι «απέφυγε την όξυνση και οτιδήποτε οδηγούσε στην προοπτική της ένοπλης σύγκρουσης»²⁴⁷ και μέσα από τα απομνημονεύματα του

²⁴⁴ «Απασχολήθηκα το πως να προστατευθούν οι πρωτεργάτες μου τση αριστερής μεριάς, όπως ήταν ο Παπάς, ο Κωνιός και διάφοροι άλλοι, οι οποίοι είχανε σοβαρή καταδίωξη από τις νόμιμες Αρχές. Διότι στη Στερεά Ελλάδα είχενε δημιουργηθεί ένας γενικός διωγμός εναντίο των αριστερών. Εμείς όμως εδώ δεν ήτονε έτσι. [...] Συχνά εκάναμε μυστικές συνδριάσεις με τους αριστερούς και αναγνωρίζανε τα λάθη (ν)τος και αρχινήξαμε με τι τρόπο θα μπορούσαμε να διορθώσομε αυτά, τα οποία είχαν τότες δημιουργήσει ένα ρήγμα εναντίον των αγωνιστών, ας το πούμε, αριστερών και εθνικοφρόνων». Στο ίδιο, σ. 395.

²⁴⁵ «Ο Ποδιάς με ένα Μαρκόπουλο, δικηγόρο απού τη Βιάννο, είχανε πάει στο Μπούλκε για να εχπαιδευτούνε και να πάρουνε και οδηγίες για να ξεσηκώσουνε και τη (γ)Κρήτη. Επανήλθε απ' το Μπούλκε τον Απρίλιο του 1947, πριν τη Λαμπρή. Εβγήκενε στο Πάνορμο. Απο κεί τον επήρ' ένα αυτοκίνητο και έφτασε στ' Ατσαλένιο. Στ' Ατσαλένιο έκανε μια σύσκεψη και ενημέρωσε τους πολιτικούς ηγέτες για τον ερχομο (ν)του. Ειδοποίησε τότε και τ' αδέρφια (ν)του εις το Λαράνι, το Δημήτρη και το Γιώργη, και τος είπε νάναι έτοιμοι, γιατί θα ανέβουνε στα βουνά. Στη συνεδρίαση απού κάμανε στ' Ατσαλένιο, πολλοί ενδιαφώνησανε για τη δημιουργία ανταρτοπόλεμου ή ας το πούμε «πολιτικό κίνημα». Εγώ, όταν ήρθενε αυτός απού το Μπούλκε και βγήκε στη (γ)Κρήτη, εβρισκόμουνε στη Δράμα, για υπηρεσιακούς λόγους, διαφωνίες όπου είχε κάμει ο Αντώνης Τσάους με τσι ομάδες του, να πάω να τσι συμφιλιώσω». Στο ίδιο, σ. 399.

²⁴⁶ «Μας εκαλέσανε στη Νομαρχία όλους τσι αρχηγούς τσ' Εθνικής Αντιστάσεως του Νομού Ηρακλείου και απού το Νομό Ρεθύμνης το Μιχάλη το Ξυλούρη. Μας είπανε στη Νομαρχία, παρών κι ο Στρατιωτικός διοικητής Σγουρός, ότι μας χρειάζονται να τους βοηθήσομε, διότι δεν έχουνε δυνάμεις έχουνε σταλεί στη Στερεά Ελλάδα, όπου έβραζε ετότες ο εμφύλιος πόλεμος. Εδεχτήκανε όλοι να βοηθήσομε ως παρακρατική οργάνωση». Στο ίδιο, σ. 400.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 444.

Μπαντουβά επιβεβαιώνεται η άποψη αυτή, αλλά με τον τελευταίο να έχει προβάλλει τη προσωπική του δράση ως υπαίτια για τις εξελίξεις. Σύμφωνα με τις πληροφορίες, που μας δίνει, σε μια ύστατη προσπάθεια να σταματήσει την ένοπλη σύγκρουση, έστειλε από ένα γράμμα²⁴⁸ στους αρχηγούς των αριστερών ομάδων (Πλακιωτάκη, Ρουκουνάκη και Παπά), που είχαν βγει στα βουνά, και σε τόνο φιλικό τους ζητούσε να συναντηθούνε μαζί του και να σκεφτούν κατά πόσο τα κίνητρά τους είναι πατριωτικά.²⁴⁹ Προς τον Γιάννη Ποδιά υποστηρίζει ότι έστειλε δύο γράμματα: Στο πρώτο γράμμα, ο τόνος του ήταν αυστηρός και επιθετικός, τον κατηγορούσε ότι η δράση του εξυπηρετεί μόνο τα συμφέροντα των παντοτινών εχθρών των Ελλήνων, των Βούλγαρων, και έγραφε ότι «δε μπορούνε οι Βούργαροι να 'ρχονται στη (γ)Κρήτη, στη μητέρα τση δημοκρατίας, να μας – ε – πούνε τι δημοκρατία θα κάνομε».²⁵⁰ Ο Μπαντουβάς αντιπαραθέτει εδώ τις επιλογές του με αυτές των κομμουνιστών, οι οποίοι γίνονται υποχείρια ξένων πολιτικών γραμμών. Η ταύτιση, που κάνει, των κομμουνιστών με τους Βούλγαρους δείχνει ότι πιστεύει στον πολιτικό μύθο σύμφωνα με τον οποίο οι κομμουνιστές είναι σύμμαχοι των Βούλγαρων και, σύμφωνα με τις κοινωνικοπολιτικές αναπαραστάσεις του, δεν είναι δυνατόν «ξένοι» και «εχθροί» να κυβερνήσουν μια δημοκρατική κοινωνία όπως αυτή της Κρήτης. Λέει ότι του έγραφε: «Το 'ματοκύλισμα, το οποίο πάει να κάμει, δεν εξυπηρετεί κανένα, μόνο το (μ)παντοτινό εχθρό τσ' Ελλάδαος, τσι Βούλγαρους. Δε μ' ενδιαφέρει το κόμμα. Μ' ενδιαφέρει η Ελλάδα. Ούτε μ' ενδιαφέρνουνε τα κόμματα. "Κι εγώ στην ουσία είμαι πλιο αριστερός από σας, αλλά είμαι Έλληνας."»²⁵¹, και σε ένα δεύτερο γράμμα τον απειλούσε πως αν συνέχιζε αυτή την αντι-εθνική συμπεριφορά θα τον σκότωνε με τα ίδια του τα χέρια. Από τα παραπάνω, μπορούμε να σχολιάσουμε ότι, πρώτον, το αντάρτικο του Ποδιά και των άλλων αποτιμάται από τον Μπαντουβά ως αρνητική κίνηση για το έθνος, η οποία χαλά την ισορροπία και τη σταθερότητα της κοινωνίας και επιβάλλει και αιτιολογεί την καταστολή της δεύτερον, ότι συγκατατάσσει την απολιτική (που δεν υποστηρίζει κάποιο κόμμα) δράση του στη δράση των πατριωτών, που νοιάζονται μόνο για το καλό της χώρας, και την νομιμοποιεί επικαλούμενος αυτό το «καλό» τρίτον, ότι για τον Μπαντουβά

²⁴⁸ Δεν γνωρίζω αν υπάρχει κάποιο στοιχείο, που να αποδεικνύει την ύπαρξή τους.

²⁴⁹ «Τος έγγραφα ότι: «Θέλω να συναντηθούμε και να συμφωνήσομε. Ή θα σας – ε – πείσω ή θα με πείσετε να ρθω μαζί σας. Να δούμε, να συζητήσομε όλα απ' όλες τσι πλευρές, τι γυρεύετε στο βουνό και ποιος είν' ο σκοπός σας. Και εάν μεν είναι πατριωτικός να 'στε βέβαιοι πως θα συμφωνήσομε. Εάν δεν είναι πρέπει να κατεβείτε να πάτε στα σίθια σας κι εγώ αναλαμβάνω για όλα τα οποία νομίζετε πως θα υποστείτε ευθύνες». Στο ίδιο, σ. 405.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 406.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 406.

τα συμφέροντα της χώρας εξυπηρετούνται όταν μένεις μακριά από κόμματα, που έχουν «ξένη» (σλαβική) και «εχθρική» (με ιστορικό πολέμου) προέλευση τέταρτον, ότι η ταύτιση του με τους αριστερούς πιθανόν να γίνεται διότι οι αριστεροί κατηγοριοποιούνταν ως ασυμβίβαστοι και ανυπάκουοι απέναντι στο κυβερνητικό καθεστώς μέσω της αντάρτικης-επαναστατικής δράσης τους, όπως ακριβώς ο ίδιος κατηγοριοποιεί τον εαυτό του και τη δράση του.

Έπειτα, άρχισε να οργανώνει το σχέδιο μιας «προληπτικής»²⁵², κατά τα λεγόμενά του, δράσης, σε περίπτωση που οι αριστεροί πολιτικοί παράγοντες και ο ένοπλος ή άοπλος αγροτικός πληθυσμός θα βοηθούσαν τις ομάδες του Ποδιά. Ο Μπαντουβάς υποστηρίζει ότι ήθελε πάση θυσία να αποφευχθεί η στήριξη των ανταρτών από τον πληθυσμό και περιόδευσε σε πολλά χωριά μαζί με οχτώ οπλισμένους Εαμίτες, για να φανεί ότι τα μέλη του ΕΑΜ τον υποστηρίζουν – γεγονός που εξυπηρετούσε μία σκοπιμότητα: να προβάλλεται η εικόνα της συντριπτικής υπεροχής του απέναντι στον αδύνατο εχθρό, καθώς και να ενσταλάζεται ο φόβος στην τοπική κοινωνία– και ζητούσε από τις επιτροπές αγώνα να μην βοηθήσουν τους αριστερούς. Κατόπιν, λέει ότι οργάνωσε τους δικούς του ανθρώπους και οπλαρχηγούς, τα αδέρφια του, και κινητοποίησε χίλιους διακόσιους άντρες, που μυστικά, θα φρουρούσαν τα βουνά. Βλέπουμε ότι, και στον αντικομμουνιστικό αγώνα, κινείται με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή στηρίζει τη δράση του στα συγγενικά και κοινωνικά δίκτυα, που του προσφέρουν κύρος και υπόληψη, και υποστηρίζει ότι πείθει τους ανθρώπους να συμφωνούν μαζί του με πολύ καλά υπολογισμένες επιδείξεις δύναμης.

Μετά από τα χτυπήματα των αριστερών ανταρτών στις Μοίρες και την Ιεράπετρα τον Μάιο του 1947, ο Μπαντουβάς λέει ότι συναντήθηκε στη Νομαρχία Ηρακλείου με όλους τους παράγοντες και αρχηγούς της Εθνικής Αντίστασης (Πετρακογιώργη, Κρουσανιώτες, καπετάν Ξυλούρη Μιχάλη, Πλεύρη) και, όλοι, χρησιμοποιώντας διάφορες προφάσεις, αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στο εγχείρημά του.²⁵³ Τελικά, συνεννοήθηκε με τον Νομάρχη Ηρακλείου, τον Στρατιωτικό Διοικητή

²⁵² «Εσυναντηθήκαμε με όλες τσι επιτροπές σ' αυτά τα χωριά και δώκαμε γενικές κατευθύνσεις και μείναμε σύμφωνοι, ότι εάν τος – ε – ζητήσουνε ενίσχυση από ψωμί να μη (ν)τος δώσουνε. Εάν κανένα τραυματία πάνε, να τον – ε – υπεθλάσουνε. Εμείναμε σύμφωνοι επίσης να ειδοποιήσουνε τα περίξ χωριά ότι η ενέργεια αυτή δεν είναι συμφέρο για το Έθνος ούτε για το (ν)τόπο. Και να ενημερώσουνε το (μ)πληθυσμό ότι είμεθα ηνωμένοι και ότι θα συναντηθούμε σ' οχτώ μέρες και θα τελειώσουνε τα βάσανα μας». Στο ίδιο, σ. 408.

²⁵³ Σύμφωνα με τον Μαργαρίτη, «Το κενό εξουσίας που είχαν κληροδοτήσει οι προηγούμενες καταστάσεις δεν ήταν εύκολο να καλυφθεί ούτε από τις αρχές ούτε από τις υπάρχουσες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις στο νησί. Στο πλαίσιο των γενικών πολιτικών εξελίξεων, οι τελευταίες έπρεπε να υφάνουν τα νήματα των σχέσεων τους με τους ισχυρούς τοπικούς παράγοντες που, καθώς είχαν

και την Επιτροπή Αγώνα να πάρουν δάνειο για να αντιμετωπίσουν τα έξοδα της αντικομμουνιστικής επιχείρησης, που θα αποπληρωνόταν από τον λαό. Ο Μπαντουβάς παρουσιάζει τον εαυτό του αποφασισμένο να επιτύχει το σκοπό του, και αφού δεν βρήκε τη στήριξη από τους υπόλοιπους οπλαρχηγούς προσέφυγε στην εξουσία. Εκτός από την τοπική αυτοδιοίκηση και τον κυβερνητικό στρατό, όπως λέει, είχε στο πλευρό του και σαράντα δύο «κουμμουνιστές-πατριώτες», ή «κουμμουνιστές-εθνικόφρονες»,²⁵⁴ και μέσα σε ένα μήνα (Ιούνιο 1947) εξολόθρευσε όλες τις αριστερές ομάδες (που, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν συνολικά εβδομήντα τρεις άντρες, είκοσι δύο κρητικοί, από τους οποίους δύο ήταν κατάσκοποί του, και οι υπόλοιποι βορειοελλαδίτες σκαπανείς).²⁵⁵ Από εκεί και έπειτα, γράφει, ασχολήθηκε με την «εμπέδωση της τάξης» και την ίδρυση των Μονάδων Ασφαλείας Υπαίθρου, που αποτελούσαν ομάδες ένοπλων χωρικών. Σύμφωνα με τον Μαργαρίτη, εκείνη την περίοδο, η Κρήτη αποτελούσε για το κυβερνητικό στρατόπεδο μία δεξαμενή οπλιτών με τα περισσότερα, σε σχέση με άλλες περιοχές, αξιόπιστα φρονήματα, που προσφερόταν για επιστράτευση. Έτσι, υποστηρίζει ότι η δημιουργία ενός δικτύου ένοπλων ομάδων, που θα έλεγχαν τις ορεινές περιοχές, θα καθιστούσε αδύνατη τη δημιουργία ομάδων ανυπότακτων ή λιποτακτών.²⁵⁶

Ο Μαργαρίτης υποστηρίζει ότι ο Μπαντουβάς απέβλεπε στην κατοχύρωση κάποιας θέσης στην εξουσία, η οποία θα ήταν το αντάλλαγμα των υπηρεσιών του για την εξουδετέρωση των κομμουνιστών.²⁵⁷ Από την άλλη μεριά, ο Μπαντουβάς υποστηρίζει ότι δεν επιζητούσε καμία ανταμοιβή και ότι κίνητρο των πράξεών του ήταν η υπεράσπιση του εθνικού συμφέροντος και της εθνικής ενότητας. Στα

επωφεληθεί από την προηγούμενη ρευστότητα, είχαν ενισχύσει σημαντικά τη θέση τους και ίσως τις στρατιωτικές τους δυνατότητες». Γιώργος Μαργαρίτης, *Η ιστορία του ελληνικού Εμφύλιου...*, ό.π., σ. 443.

²⁵⁴ «Αυτοί ήτανε απου το Ηράκλειο και περίξ του Ηρακλείου. Εσυμφωνήσαμ' ότι θάρθουνε μαζί μου. Και ήρθανε μαζί μου σαρανταδύο (42) νομάτοι, οι οποίοι ήταν πατριώτες, κατ' εμένα, άσχετο εάν ήτανε κουμμουνιστές. Είχανε πολεμήσει μαζί μου εναντίο των αλεξιπτωτιστών και καθ' όλο το διάστημα τση Κατοχής και είχανε πάει κατόπιν με το (μ)Ποδιά, όταν είχα πάει στη Μεσ' Ανατολή. Επανερχόμενος απου τση Μεσ' Ανατολή ήτανε πολύ έμπιστοι μου. Ναι μεν κουμμουνιστές, αλλά εθνικόφρονες κουμμουνιστές». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, ό.π., σ. 412. Σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο, η εθnikοφροσύνη για περισσότερο από τρεις δεκαετίες «δεν στόχευε μόνο τον κομμουνισμό και γενικά κάθε ιδεολογία που αντετίθετο στις παραδοσιακές αξίες μιας παλαιότερης Ελλάδας και στην υπάρχουσα τάξη των πραγμάτων, αλλά προϋπέθετε και τη βαθύτερη, την ενδιάθετη αποδοχή αξιών, που προσπαθούσαν να προασπίσουν οι κυρίαρχες τάξεις της Ελλάδας». Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Καθεστώς "έκτακτης ανάγκης" και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», στο, {Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.,} *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, [1981], σσ. 383-398, σ. 392.

²⁵⁵ «Επαναλαμβάνω ότι ετότες δεν ήτανε παραπάνω από είκοσι μ' εικοσιδύο άνδρες Κρήτες υπέρ τω (γ)κουμμουνιστών ως ένοπλοι απάνω στο βουνό. Ήτον εβδομηντατρείς άνδρες, ήτανε δικοί μου, τους οποίους είχα στείλει κατασκόπους, κι οι λοιποί ήταν σκαπανείς». Στο ίδιο, σ. 416.

²⁵⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, *Η ιστορία του ελληνικού Εμφύλιου...*, ό.π., σ. 445-446.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 443.

απομνημονεύματά του επαναλαμβάνει συνεχώς ότι απέφευγε να δεχθεί αξιώματα και ότι μετά τον Εμφύλιο βρέθηκε ζημιωμένος οικονομικά, εξαιτίας του αγώνα και της υπηρεσίας του στο έθνος και την κοινωνία, λέει: «Κατά το διάστημα των αγώνων αυτών δεν εσκέφτηκα ποτέ τον εαυτό μου. Εσκεφτούμουνε πως θα προσφέρω υπηρεσία στο Έθνος και στη (γ)κοινωνία»²⁵⁸.

Είναι λίγο δύσκολο να πούμε πού βρίσκεται η αλήθεια, ωστόσο μπορούμε να την προσεγγίσουμε αν επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στο στόχο της εργασίας, δηλαδή την ερμηνεία της δράσης του Μπαντουβά συνολικά. Ο παραδοσιακός τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον κόσμο (η έντονη αίσθηση των τοπικών συμφερόντων, η υπεράσπιση του κοινωνικού στάτους της οικογένειας, η τόνωση των ανταγωνισμών με άλλες οικογένειες και η τάση να ακολουθεί το κυρίαρχο πολιτικό ρεύμα) ο οποίος συνάδει με την εθνική συνείδηση, τον καθιστά εύκολο θύμα/θύτη των κυρίαρχων αντιλήψεων. Με τον ίδιο τρόπο, που ο εθνικός λόγος μεταδίδονταν, έτσι κι ο Μπαντουβάς, χρησιμοποιώντας έννοιες όπως «το καλό του έθνους» και «για να αποφευχθεί το 'ματοκύλισμα», γίνεται φορέας τους και θέλει να πείσει ότι η αντικομμουνιστική δράση του ήταν υπέρ του εθνικού συμφέροντος, για το καλό του ελληνικού έθνους και άρα, βασισμένη σε αγνές προθέσεις. Στα απομνημονεύματα του αποφεύγει να υιοθετήσει εμφανή αντικομμουνιστικό λόγο και δεν παραδέχεται ρητά ότι ενστερνιζόταν την αντικομμουνιστική ιδεολογία, ενώ είναι εμφανές ότι έδρασε στα πλαίσια του παρακράτους και με τις ευλογίες του επίσημου κράτους, το οποίο επιδίωκε τον αποκλεισμό της Αριστεράς από την πολιτική σκηνή της χώρας.

Μπορεί να υποστηριχτεί ότι η δράση του, η οποία καθοριζόταν από οικογενειακά, τοπικά, ταξικά και πιθανότατα, οικονομικά κίνητρα, αποσκοπούσε στην υπεράσπιση του κυρίαρχου πολιτικού καθεστώτος. Το παραδοσιακό της σκέψης και της νοοτροπίας του Μπαντουβά προσαρμόστηκε στον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας με την υιοθέτηση της συγκεκριμένης στάσης και πρακτικής, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τα λεγόμενα του: για να αποφευχθεί το αιματοκύλισμα βγαίνει στα βουνά και σκοτώνει. Αυτά που επικαλείται σχετικά με τα γεγονότα του εμφυλίου δεν συνάδουν με τα πραγματικά κίνητρα της δράσής του (όπως και στις περιπτώσεις της τρομοκρατίας και των δολοφονικών επιθέσεων εναντίον των τουρκοκρητικών, που αναφέρθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο) και είναι ολοφάνερος ο πολιτικός ρόλος του, ο οποίος σε αυτή την περίπτωση εξυπηρέτησε το αδύναμο

²⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 472.

ελληνικό κράτος, που είχε ανάγκη τις παρακρατικές οργανώσεις, που δεν ανήκαν στον κρατικό μηχανισμό, αλλά αποτελούσαν τις ομάδες κρούσης του.

Ο Μπαντουβάς ασκεί σκληρή πολιτική με την κατασταλτική και σωφρονιστική του δράση, χωρίς ο ίδιος να το παραδέχεται, ενώ προσπαθεί να την νομιμοποιήσει, πρώτον, παραθέτοντας τις αγνές του προθέσεις («εσκεφτόμουνε πως θα προσφέρω υπηρεσία στο Έθνος και στη (γ)κοινωνία»)²⁵⁹ και, δεύτερον επιρρίπτοντας τις ευθύνες στους πολιτικούς και τους αξιωματικούς (όσα «κακά έγιναν κατά το διάστημα αυτό δεν έχουνε καμιάν ευθύνη οι πολεμιστές οι αριστεροί, αλλά έχου (ν)την ευθύνη οι πολιτικοί των (γ)κουμμουνιστών και όσο έχουνε και οι πολιτικοί της Ελλάδος απού το μικρότερο μέχρι το μεγαλύτερο. Και οι αξιωματικοί, οι οποίοι είχαν καθήκον και υποχρέωση ν' ανέβουνε στο βουνό. Δεν ανεβήκανε»)²⁶⁰ και, τρίτον, υιοθετώντας απολογητικό ύφος (όταν λέει: «λυπούμαι πολύ για τσι συνεργάτες μου τους αριστερούς, όπως είναι ο Παπάς, ο Ποδιάς, ο Πλαγιώτης και λοιποί. Εφρόντισα ο,τι ήτονε δυνατόν για να εξουδετερώσω αυτό τον εμφύλιο πόλεμο. Δε (ν)τα κατάφερα, παρά που ήτον η επιθυμία μου αυτή»)²⁶¹. Ο Μπαντουβάς υιοθετεί τη θετική προβολή των κομμουνιστών αγωνιστών, αποσιωπώντας ή περιγράφοντας ως κάτι αρνητικό την πολιτική τους ταυτότητα, και επιρρίπτει τις ευθύνες του εμφυλίου στους πολιτικούς και τους αξιωματικούς, δηλαδή σε όσους δεν είναι όπως αυτός, σύμφωνα με την θετική, ηρωοποιημένη και ωραιοποιημένη εικόνα που θέλει να προβάλλει και μέσα από τον καθρέφτη της να βλέπει τον εαυτό του ως κάποιον που δεν πατρονάρεται, κάνει του κεφαλιού του, έχει τη δύναμη να επιβάλλει αυτό που θεωρεί ο ίδιος «καλό», «σωστό» και «δίκαιο» χωρίς να αποσκοπεί σε κάποιο αντάλλαγμα. Το ερώτημα που εύλογα μπορεί να τεθεί είναι: πόσο καλός και δίκαιος μπορεί να είναι κάποιος με το όπλο στο χέρι; Αυτό μπορούμε να αναρωτηθούμε κοιτάζοντας τη φωτογραφία του “stencil” στο εξώφυλλο της εργασίας, που απεικονίζεται ο Ιησούς (η προσωποποίηση της αγάπης και καλοσύνης σύμφωνα με τη χριστιανική θρησκεία, η οποία έχει επικρατήσει στον ευρωπαϊκό δυτικό πολιτισμό) να κρατά ένα καλάζνικοφ και κοιτάζοντας τη φωτογραφία του Μπαντουβά στο παράρτημα της εργασίας,²⁶² που ποζάρει με το όπλο του, ενώ πλασάρει την εικόνα του καλού και δίκαιου στα απομνημονεύματα του.

²⁵⁹ Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς...*, όπ.π., σ. 472.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 450.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 473.

²⁶² Μια παρόμοια αλλά καθιστή στάση έχει στη φωτογραφία που δημοσιεύεται στην πρώτη σελίδα του βιβλίου των απομνημονευμάτων του.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς αποτελεί αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, έχοντας χαρακτηρίσει στη συλλογική μνήμη του πληθυσμού της Κρήτης έχει φανατικούς οπαδούς και φανατικούς εχθρούς, οι γνώμες σχετικά με το άτομο του διίστανται: για κάποιους είναι τοπικός ήρωας, καλός πατριώτης και θρυλικός αντάρτης, και για κάποιους άλλους είναι ένας βάρβαρος, αιμοσταγής άνθρωπος, που, συνεργαζόμενος με το κυρίαρχο καθεστώς, τρομοκρατούσε και προκαλούσε το φόβο στην τοπική κοινωνία. Σήμερα το όνομα των Μπαντουβάδων είναι συνδεδεμένο, εκτός από το πρόσωπο, που αποτελεί το αντικείμενο μελέτης της εργασίας, με ολόκληρο το συγγενικό δίκτυο της εν λόγω οικογένειας, το οποίο στη πολιτική εκπροσωπούν ο πρώην βουλευτής του ΠΑΣΟΚ και υπουργός Μεταφορών και Επικοινωνιών (1986-88), Κωνσταντίνος Ιωάννη Μπαντουβάς (γεν. 1934) και ο πρώην βουλευτής Ηρακλείου της Νέας Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου Μπαντουβάς (γεν. 1942).

Ο Μπαντουβάς μέσα από την ανάλυση της εργασίας φαίνεται να είναι ένας άνθρωπος που αντλεί κύρος από την ένοπλη δραστηριότητά του εναντίον των Τουρκοκρητικών, των Βούλγαρων, των Τούρκων και των Γερμανών, γι' αυτό και την προβάλλει έντονα στα απομνημονεύματά του με τη συγγραφή των οποίων διαπιστώνεται ότι προσπαθεί να νομιμοποιήσει τη δράση του κατά τον Εμφύλιο και να αποκαταστήσει την ταυτότητά και τη φήμη του στην μεταπολεμική κοινωνία. Τονίζει το γεγονός ότι, σε περιόδους κοινωνικών αναταραχών και πολέμων, έθετε τον εαυτό του στην υπηρεσία του εθνικού σκοπού και υιοθετούσε τον ρόλο του εθνικού ήρωα και υπερασπιστή της χώρας. Ενώ παράλληλα, φαίνεται ότι είναι εκφραστής παραδοσιακών αντιλήψεων και συμπεριφορών, που εγκολπώνονται τις αξίες της τιμής, της οικογένειας και του τόπου, και προσπαθεί να προσαρμόσει την πίστη του σε αυτές τις αξίες στις νέες κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές δομές της κοινωνίας. Μέσω της μελέτης αυτών των μεταβατικών διαδικασιών και αλλαγών παρατηρούνται σταδιακά οι μεταβολές στον τρόπο σκέψης και δράσης του, οι μεταβάσεις: από την παράνομη δράση στην τοπική κοινωνία στην στρατιωτική δράση για το έθνος, από την ύπαιθρο στην πόλη, από τους βενιζελικούς στους μεταξικούς, από την αντίσταση στο παρακράτος.

Σχετικά με τα απομνημονεύματα η περίπτωση του καπετάν Μανώλη Μπαντουβά φαίνεται να ανήκει σε μια κατηγορία ανθρώπων οι οποίοι θέλουν να

εξασφαλίσουν ότι θα μείνουν στην ιστορία για τον αγώνα και την προσφορά τους προς το έθνος και επιδιώκουν να καλύψουν γεγονότα και πεποιθήσεις που θα χαλούσαν μια ευρύτερα κοινωνικά αποδεκτή εικόνα του εαυτού τους και θα μείωναν το κύρος και το γόητρο τους. Η εικόνα του εαυτού, που τεχνηέντως προβάλλει ο Μπαντουβάς στα απομνημονεύματά του, ανταποκρίνεται σε κάποια χαρακτηριστικά του κοινωνικού ληστή και στον μύθο που τον ακολουθεί, ενώ μέσω της ανάλυσης και ιστορικοποίησης του λόγου του γίνονται φανερά τα πολιτικοοικονομικά κίνητρα της δράσης του, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί πρωτόγονη, και όχι νεωτερική, επειδή δεν στοχεύει στην αλλαγή, αλλά στη διατήρηση και αναπαραγωγή των κατεστημένων κοινωνικών ιεραρχιών, ενώ ο ίδιος επιδιώκει την προβολή του επαναστατικού στοιχείου του χαρακτήρα του.

Στα πλαίσια των συγκεκριμένων συγκυριών που σκιαγραφήθηκαν, το συγκεκριμένο ιστορικό υποκείμενο ανέπτυξε την κοινωνική δράση του, την οποία αναδεικνύει μέσα από τον λόγο του και ο οποίος ερμηνεύεται με τη χρήση των εννοιών για τους «πρωτόγονους επαναστάτες», της «κοινωνικής» και «πολιτικής ληστείας». Η κοινωνική ληστεία διακρίνεται από κάποια χαρακτηριστικά, που μέχρι σήμερα γοητεύουν ένα κομμάτι της κοινωνίας. Είναι αρκετά συχνό το φαινόμενο κοινωνικά υποκείμενα να οικειοποιούνται πρακτικές, ή καλύτερα, τακτικές της ιδεοτυπικής δράσης του κοινωνικού ληστή, ο οποίος εναντιώνεται με τη χρήση της βίας στην εξουσία, που τον καταπιέζει και, παράλληλα, να θαυμάζονται από μια μερίδα του πληθυσμού διότι πιστεύουν ότι η χρήση γενικευμένης ή στοχευμένης βίας ή η τακτοποίηση κάποιων αδικιών, με το να παίρνουν τον νόμο στα χέρια τους, αποτελεί τον αποτελεσματικότερο τρόπο στην προσπάθεια αντίστασης του σύγχρονου ανθρώπου απέναντι στην κοινωνική αδικία και στην επιβολή της κοινωνικής αλλαγής. Με αυτόν τον τρόπο, διαπιστώνουμε ότι το «παραδοσιακό» και «παλιό» της αρχετυπικής ρομπινχουντίστικης ληστείας, που υποστηρίζει τον φτωχό και πολεμά τον πλούσιο, αναβιώνει από σύγχρονους εκφραστές του, οι οποίοι με νέες μεθόδους και οργάνωση μάχονται κατά της εξουσίας.

Ο μύθος του κοινωνικού ληστή-επαναστάτη ασκεί γοητεία, συναρπάζει και χρησιμοποιείται – στο λόγο και στην πράξη – από άτομα του αναρχικού έως και του ακροδεξιού πολιτικού χώρου. Η εξιδανίκευση της ληστείας έχει γίνει από τον αναρχικό Μπακούνιν, όπως αναφέρει ο Hobsbawm²⁶³, και ο κοινωνικός ληστής

²⁶³ Βλ. ενδεικτικά στους «Ληστές», στο ένατο κεφάλαιο, που αναφέρεται στους απαλλοτριωτές, περιγράφει την ενσάρκωση του φαινομένου της «οιονεί» ληστείας από τον Francisco Sabate Llopert. Eric Hobsbawm, *Ληστές*, όπ.π., σ. 153-173 και επίσης, βλ. στο δεύτερο μέρος του υστερόγραφου στην

αποτελεί είδωλο για αναρχικούς σε όλο τον κόσμο. Επίσης, το ευρέως διαδεδομένο φαινόμενο της κλεφτουριάς στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους είναι συνδεδεμένο στη συλλογική μνήμη με τους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες των Ελλήνων. Κι έτσι, η ληστρική παράδοση αποτιμάται θετικά από την ελληνική κοινωνία. Στην εργασία αυτή, μέσω της ανάλυσης του τεκμηρίου, αναδύεται μια όχι τόσο ωραιοποιημένη εικόνα της ένοπλης δράσης, η οποία εστιάζει στην πολιτική διάσταση του φαινομένου της κοινωνικής ληστείας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κοινωνική ληστεία, όπως και κάθε κοινωνική πράξη που επεμβαίνει στο κοινωνικό γίνεσθαι της εποχής της, ενέχει μέσα της το στοιχείο του πολιτικού, γι' αυτό τον λόγο πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο όρος «πολιτική ληστεία» παραπέμπει στην έννοια της «ληστείας» που δεν απειλεί την κατεστημένη κοινωνική ιεραρχία, αλλά αφομοιώνεται από αυτή. Ο καπετάν Μπαντουβάς, σύμφωνα με την εικόνα που έχει πλάσει ο ίδιος για τον εαυτό του και παρουσιάζει γλαφυρά στα απομνημονεύματά του, ενώ επιδιώκει να προβάλλει ότι ανταποκρίνεται στο προφίλ του «ληστή-αντάρτη», που δεν σκύβει το κεφάλι, αντιδρά στις διαταγές και με την ένοπλη δράση του επιβάλλει το προσωπικό του δίκαιο, αφού έχει αποκτήσει εξουσιαστική θέση στην τοπική κοινωνία – ανάμεσα στην οποία έχει πιστούς οπαδούς οι οποίοι τον αποδέχονται και αναπτύσσουν τον ανάλογο μύθο γύρω από το όνομά του – τις περισσότερες φορές κατά τη διάρκεια της καριέρας του ως ένοπλος επιλέγει να συνεργαστεί με υπουργούς, πρωθυπουργούς, νομάρχες, στρατιωτικούς και άλλα στελέχη της πολιτικής ηγεσίας και να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά τους (και κατ' επέκταση και τα δικά του συμφέροντα). Ως επί το πλείστον, διατηρεί στάση ενσωμάτωσης στους νεωτερικούς πολιτικούς θεσμούς του σύγχρονου κράτους, και όχι αμφισβήτησης τους. Με τη μελέτη της δράσης και του λόγου του γίνονται φανερές οι διαδικασίες και οι μηχανισμοί, που συνέβαλαν, ώστε το συγκεκριμένο ιστορικό υποκείμενο, το οποίο, αρχικά, φλέρταρε με τον παράνομο βίο, τελικά να επιλέξει την πολιτική στάση, η οποία θα είναι αρωγός και προστάτιδα του σύγχρονου κράτους, και όχι πολέμιά του, προκαλώντας στην κοινωνία ηθικής τάξεως ερωτήματα σχετικά με την τιμωρία των εγκλημάτων που διαπράττονται εν καιρώ πολέμου και της τρομοκρατίας που εξαπολύεται εν καιρώ ειρήνης.

τροποποιημένη έκδοση του έργου «Ληστές» (1981) και στην ελληνική έκδοση (2010), όπου σχολιάζεται η χρήση της ληστείας ως μέσο για κοινωνικούς αγώνες στον σύγχρονο κόσμο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στην ηλεκτρονική έκδοση της εφημερίδας «ΠΑΤΡΙΣ», καθημερινής πρωινής εφημερίδας της Κρήτης, στο άρθρο με τίτλο «Εκδήλωση μνήμης – Ομάδες Μπαντουβάδων» στις 21/9/2008, που δημοσίευσε ο Γιώργος Καλογεράκης (ο ίδιος γράφει για τον εαυτό του, ότι, είναι δάσκαλος και ιστορικός ερευνητής), αφού αναφέρθηκε στην ηγετική παρουσία και προσφορά του καπετάν Μανώλη Μπαντουβά και της οικογένειάς του κατά τη Μάχη της Κρήτης και κατά την Αντίσταση, τη δωρεά του προς το κράτος, τα σαμποτάζ των Γερμανών, στα οποία συμμετείχε και σε άλλα ανδραγαθήματα του, καταλήγει: «Για να έρθει ο λαϊκός τραγουδιστής και να τον κάνει τραγούδι στα στόματα των Κρητικών μόλις οι Γερμανοί εγκατέλειψαν την Κρήτη :

Να και το φως
της Λευτεριάς
που πεθυμούσαμ'όλοι
έργο του μέγα Αρχηγού
του Μπαντουβομανόλη
που έμενε άγρυπνος
φρουρός τέσσερα χρόνια τώρα
για να μας δώσει σήμερα
την λευτεριάς τα δώρα
ορκίστηκε σαν ήρωας
σκλάβος πως δε θα γίνει
και κάτω από τσι διαταγές
τω Γερμανώ να μείνει
επήρε το τουφέκι του
και στα βουνά ανεβαίνει
να ζει ελεύθερη ζωή
και όχι σκλαβωμένη
μαζί με τ'άλλα αδέρφια του
που καταδιωκόταν
και από βουνό έως βουνό
και σε σπηλιά κρυβόταν
οι Γερμανοί σαν άκουγαν

τ'όνομα Μπαντουβάδες
τους έπιαν'όλους πυρετός
κι εννιά λογιά τρομάρες.

Πηγή: Καλογεράκης, Γ., <http://www.patris.gr/articles/142249?PHPSESSID=>,
(21/9/2008).

Εικόνα 1.

Ο Μανώλης Μπαντουβάς σε φωτογραφία, αναρτημένη στην ιστοσελίδα του δασκάλου Μανώλη Χετζογιαννάκη για το Πανελλήνιο Σχολικό Δίκτυο «Ξένιος Κρης».

Πηγή: Χετζογιαννάκης, Μ., <http://users.sch.gr/chetzogian/globalsch-autosch/iware/?D=0884e57d2093e2b6b2013dc9c951d70b>

Εικόνα 2.

Ο Μανώλης Μπαντουβάς σε ζωγραφιά φιλοτεχνημένη σε στυλ αγιογραφίας από τον Γιάννη Διαμαντάκη και αναρτημένη στο blog του στη σειρά έργων με τίτλο: ΚΡΗΤΩΝ -ΠΑΝΘΕΟΝ PEOPLE OF CRETE.

Πηγή: Διαμαντάκης, Ι., <http://ioannisdiamantakis-diamantakis.blogspot.gr/search/label/%CE%9C%CE%A0%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%9F%CE%A5%CE%92%CE%91%CE%A3%20%CE%9C%CE%B1%CE%BD%CF%8E%CE%BB%CE%B7%CF%82>

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Δημοσιευμένες μαρτυρίες – απομνημονεύματα.

Σανουδάκης, Α., *Καπετάν Μανώλη Μπαντουβά. Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1979.

Σανουδάκης, Α., *Καπετάν Αδάμη Κρασανάκη. Βήματα Λευτεριάς*, Αθήνα 1981.

Σανουδάκης, Α., Ζαχαρία Μπαντουβά: Ο ήλιος είχε σκοτεινιάσει. Αφήγηση: Η αντίσταση της Κρήτης, ο αγώνας στη Μέση Ανατολή και την Ιταλία, ο Εμφύλιος, Αθήνα 1991.

Μανούσακας, Γ., *Εμφύλιος. Στη σκιά της Ακροναυπλίας*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1986.

Εφημερίδες

Ελευθερία (Αθήνα), Πατρίς (Ηράκλειο).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Αλιβιζάτος, Κ. Ν., «Καθεστώς “έκτακτης ανάγκης” και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», στο, {Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.),} *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, σσ. 383-398.

Allbaugh, L., Soule, G., *Η Κρήτη. Υποδειγματική έρευνα*, Αθήνα 1957.

Ανδριώτης, Ν., *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)*, Ηράκλειο 2006.

Ανδριώτης, Ν., «Τα τελευταία χρόνια παραμονής των μουσουλμάνων στην Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία», στο, {Κ. Τσιτσελίκης(επιμ.),} *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006, σσ. 207-224.

Βαφέας, Ν., Βουρλιώτης, Μ., «Συλλογική δράση και πολιτική βία στην Κρήτη του μεσοπολέμου: Η στάσις του 1921-22», υπο δημοσίευση.

Βερβενιώτη, Τ., «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο: Η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, (2002), σσ. 157-181.

Βερέμης, Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 1977.

Blok, A., “The peasant and the brigand: Social banditry reconsidered”, *Comparative*

- Studies in Society and History*, 14 (1972), σ. 494-503.
- Δαμιανάκος, Σ., *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πλιτισμός*, Αθήνα 1987.
- Δετοράκης, Θ., «Τα ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», *Η τελευταία φάση του κρητικού ζητήματος*, {Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, (επιμ.)}, Ηράκλειο 2001, σ. 15-28.
- Εντ, Ντ., *Les Karpetanios, Εξάντας*, Αθήνα, 1970.
- Fleisher, H., «Επαφές μεταξύ των γερμανικών αρχών κατοχής και των κυριότερων οργανώσεων της ελληνικής αντίστασης – Ελιγμός ή συνεργασία;», στο, {Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.)}, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, [1981], σσ. 91-115.
- Gellner E., “Patrons and clients”, στο, Gellner E., Waterbury J., (eds), *Patrons and Clients In Mediterranean Societies*, London 1977, σ. 1-6.
- Genette, G., *Σχήματα III. Ο λόγος της αφήγησης: Δοκίμιο μεθοδολογίας και άλλα κείμενα*, Αθήνα 2007.
- Herzfeld, M., *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, Αθήνα 2012.
- Hobsbawm, E., *Primitive rebels. Studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries*, Μάντσεστερ 1963.
- Hobsbawm, E., “Social bandits: Reply”, *Comparative Studies in Society and History*, 14 (1972), σ. 503-505.
- Hobsbawm, E., *Αηστές*, Αθήνα 2010 [1969].
- Θανοπούλου, Μ., Πετρονώτη, Μ., «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση κοινωνικών Ερευνών*, τ. 64, (1987), σσ. 20-42.
- Κιτσόπουλος, Χρ., «Η ζωοκλοπή στην Κρήτη: Έθιμον ή αδίκημα;», *Ελλωτία 7*: (1998), σ. 283-290.
- Κοταρίδης, Ν., «Η ιστορία και η σύγκρουση στο Λόγο της Λαμίας του Άρη Βελουχιώτη», στο σ. 381-406.
- Κορδάτος, Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τομ. XIII, Νεώτερη Ε΄, εκδ. 20⁰⁵ αιώνας.
- Λέκκας, Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992.
- Λυμπεράτος, Μ., «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», στο, {Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.)}, *Ιστορία της Ελλάδας του 20⁰⁰ αιώνα*, τόμος ΓΙΙ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σσ. 9-67, σ. 57-59.

- Μαραντζίδης, Ν., (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006, [2005].
- Μαργαρίτης, Γ., «Η ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949», τομ. 2, Αθήνα 2001, σ. 440-452.
- Μαργαρίτης, Γ., «Η Κρήτη στα 1896: κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», *Η τελευταία φάση του κρητικού ζητήματος*, επιμ. Θ. Δετοράκης, Α. Καλοκαιρινός, σσ.
- Μαργαρίτης, Γ., «1897: Οι επισκέψιμες πλευρές ενός πολέμου», *Ο πολίτης*, τ. 45, Δεκέμβριος 1997, σσ. 28-32.
- Μαυρογορδάτος, Γ., *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996.
- Mazower, M., *Τα Βαλκάνια*, Αθήνα 2002.
- Mazower, M., «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους», *Ιστωρ*, τ. 3, Μάιος 1991, σσ. 65-84.
- Μπουσχότεν, Ρ., «Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, 2002, 135-155.
- Νιτσιάκος, Β., 1990, «Μηχανισμοί «εναλλακτικών κοινωνικών δομών»: Κουμπαριά και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, τ. 2, (1990), σσ. 121-130.
- Παπαστράτης, Πρ., «Οι κυβερνήσεις εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», στο Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. ΓΙΙ, Αθήνα 2007, σσ. 197-259.
- Μανώλης Πεπονάκης, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897/1889», στο, Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, (επιμ.), *Η τελευταία φάση*.
- Περάκης, Μ., *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, Αθήνα 2008.
- Ράτσικα, Ν., «Αφηγηματική μέθοδος: Περιληπτική επισκόπηση διαφορετικών προσεγγίσεων και μοντέλων ανάλυσης», στο, {Σκ. Παπαϊωάννου (επιμ.),} *Ζητήματα Θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα 2007, σσ. 139-162.
- Ροτζώκος, Ν., «Τα απομνημονεύματα του '21 ως υλικό της ιστοριογραφίας, *Δοκιμές*, τ. Β', Σεπτ 1994, σσ. 3-11.
- Σακελλαρόπουλος, Τ., «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την

- πολιτική», στο, {Χρ. Χατζηιωσήφ – Πρ. Παπαστράτης (επιμ.),} *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. ΓΙΙ, Αθήνα 2007, σσ. 286-367.
- Σβολόπουλος, Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Α' τόμος, Αθήνα 2005.
- Σβορώνος, Ν., «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-50 στην ελληνική ιστορία», *Ο πολίτης*, Νοέμβριος 1992, τευχ. 55, σσ. 24-32.
- Τζάκης, Δ., «Αρματολισμός και συγγένεια», *Δοκίμεις*, τ. Β', Σεπτ. 1994, σσ. 33-54.
- Τσαντηρόπουλος, Α., *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Αθήνα 2004.
- Φλάισερ, Χ., *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα 2008.
- Φραδέλλος, Κ., «Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου κατά τη διάρκεια της Κατοχής», στο Χρ. Χατζηιωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. ΓΙΙ, Αθήνα 2007, σ. 173-176.
- Χατζηαγγελής, Β., *Το αντιδικτατορικό κίνημα της Κρήτης*, Χανιά 1986.

* Στη βιβλιογραφία περιλαμβάνονται μόνο έργα, στα οποία έχουν γίνει παραπομπές στο κείμενο. Η χρονολογία στην αγκύλη αναφέρεται στην πρώτη έκδοση του βιβλίου.